

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

YEGANƏ NƏHMƏTULLA QIZI İSMAYİLOVA

**«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARI VƏ
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI**

**5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı
5719.01 – Folklorşünaslıq**

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K İ – 2013

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Qara Mustafa oğlu Namazov

Rəsmi opponetlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru
Fəridə Ramiz qızı Səfiyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nizami Tağı oğlu Məmmədov

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Folklor İnstitutunun
Klassik folklor, Folklor və yazılı ədəbiyyat
şöbələri

Müdafiə “_31_”_01_2014-cü il saat “_____”-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_”_ _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya
Surasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor:**

T.H.Hüseynov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi düşüncəsinin ulu qaynağı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» təkcə öz yarandığı və yaşadığı çağda deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə elə bir enerji mənbəyidir ki, çağdaş milli mədəniyyət və mədəniyyət tariximizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un milli tariximizin dünəni və bugünündəki rolunu müdrikəsinə «Milli varlığımızın mötəbər qaynağı» kimi səciyyələndirən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin söylədiyi kimi: «Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirərsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir»¹.

Əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri probleminin tədqiqinə həsr olunmuş bu tədqiqatın bütün aktuallığı Heydər Əliyevin ölməz və müdrik kəlamında hərtərəfli və aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. «Ana kitabımızın» hər bir azərbaycanlı, o cümlədən elm adamları tərəfindən dərinləndirilməsi elmin və elm adamlarının milli vətəndaşlıq borcudur. Bu cəhətdən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının son dərəcə zəruri və aktual elmi problemlərindəndir.

Problemin elmi aktuallığını aşağıdakı müddəalarla konkretləşdirmək mümkündür:

«Kitabi-Dədə Qorqud» müasir Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı, ilkin köküdür. Əski miflər, qədim əfsanə və rəvayətlər, arxaik dünyagörüşü «Dədə Qorqud» eposunda şifahi ədəbiyyat statusu alır. Milli ədəbiyyatın başlanğıcında «Dədə Qorqud», sonunda, hazırki inkişaf mərhələsində müasir Azərbaycan ədəbiyyatı durur. Son – başlanğıca, başlanğıc da – sona bağlıdır. Bunları birləşdirən müasir Azərbaycan ədəbiyyatının milli simasını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Azərbaycan ədəbiyyatı özünün məzmunu, forma, növ, janr quruluşu, bədii təsvir və ifadə sistemi, dil poetikası və s. baxımından hər bir

haldə Azərbaycan şifahi (folklor) düşüncəsinin davamıdır. Dastan milli düşüncənin şifahi və yazılı dövrləri arasında bir körpüdür.

«Kitabi-Dədə Qorqud» xalqımızın milli dəyərlərini özündə toplayan, milli kimlik, milli ruh qaynağıdır. Milli ictimai şüurun bir forması olan Azərbaycan ədəbiyyatı öz tarixi boyunca «Dədə Qorqud» dastanından heç vaxt ayrı düşməmişdir. Bu dastan birbaşa, yaxud dolayısı şəkildə daim milli ədəbiyyatımızın inkişafına təsir etmişdir. Bu təsir XX əsrdə xüsusilə aktuallaşmış, «Dədə Qorqud»un ideya və motivləri müasir ədəbiyyatımızda milli oyanış ideyalarının əsasında durmuşdur.

1. *Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı epik forma baxımından «Dədə Qorqud» dastanına bağlanır:* «Kitabi-Dədə Qorqud» möhtəşəm epik düşüncə qaynağıdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında epik növün inkişafı müxtəlif mərhələlərdən keçməsinə baxmayaraq daim «Dədə Qorqud» epik potensialı ilə qidalanmışdır.

2. *Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı lirik forma baxımından «Dədə Qorqud» dastanına bağlanır:* Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bütün lirik-poetik formalar öz qaynağı ilə «Dədə Qorqud» dastanına gedib çıxır. Başqa xalqların ədəbiyyatından tarixi-mədəni təsirlər nəticəsində ədəbiyyatımıza daxil olmuş lirik janrlar da zamanla «Dədə Qorqud»dan gələn lirik ruhun təsiri ilə milliləşmişdir.

3. *Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dramatik forma baxımından «Dədə Qorqud» dastanına bağlanır:* «Kitabi-Dədə Qorqud»da ən qədim mərasim-ritual formaları əks olunmuş, sonrakı dövrlərin xalq tamaşaları, mövsüm və məişət mərasimləri öz quruluşu, kökləri ilə dastana bağlı olmuşdur. Dastanda qorunub qalmış ritual-mərasim formaları müasir Azərbaycan dramaturgiyası və teatrının inkişafına xüsusi təkan vermişdir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı zaman və kəmiyyət baxımından böyük materialı əhatə edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri geniş və hərtərəfli olmuş, milli ədəbi düşüncənin, demək olar ki, bütün növ və janrlarında bu mövzuda əsərlər yaranmışdır. Bu prosesin bu gün də davam etdiyini nəzərə alsaq, tədqiqatın obyektində M.Rzaquluzadə, Ə.Dəmirçizadə, S.Vurğun, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Anar, B.Səhənd, K.Abdulla, A.Məmmədov, Ə.Muğanlı, A.Abdullazadə, V.Aslan, T.Elçin, R.Təhməzov və başqalarının qələminin məhsulu olan nəsr, dram və nəzm əsərləri durur. Bundan başqa, ayrı-ayrı teatr yaradıcılıq qurumlarının, yaradıcı rejissorların eposla bağlı səhnələşdirdikləri müstəqil tamaşalar da dram əsərlərinin sırasında tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın predmetində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri problemi durur. Bu, çox mürəkkəb, zəngin məzmunla malik problemdir. XX əsrdə stalinizm dövründə Azərbay-

¹ Əliyev Heydər. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 8

can mədəniyyəti səmasında peyda olan «Kitabi-Dədə Qorqud»a ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da münasibət birmənalı olmuşdur. Stalinizm dövründə abidə, onun nəşrləri, tədqiqatçıları və bu mövzuda bədii əsərlər yaratmış ədiblər təqib olunmuş, müxtəlif represiyalara məruz qalmışlar. Daha sonra abidə «bərast almış», yenidən elmi və ədəbi fikir döviyyəsinə daxil olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, sovet dövründə «Kitabi-Dədə Qorqud» ideyaları yazıçı və şairlər üçün milli birlik, müstəqillik və dirçəliş mövzularını ədəbiyyata gətirməkdən ötrü bir vasitə rolunu oynamış, ədiblər həmin ideyalarla bağlı bədii söz demək üçün eposun mövzu, motiv və obrazlarından geniş şəkildə istifadə etmişlər. Bu da öz növbəsində abidənin müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini məzmunca zəngin və mürəkkəb məsələyə çevirmişdir.

Araşdırmanın başlıca məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın qarşısında duran başlıca məqsəd «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin öyrənilməsidir. Araşdırmanın başlıca məqsədi aşağıdakı əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin ilkin qaynağı kimi səciyyələndirilməsi;

Eposun ədəbi düşüncə tarixindəki yeri və rolunun araşdırılması əsasında onun qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin öyrənilməsi;

«Dədə Qorqud» dastanlarının XX əsrin birinci yarısı stalinizm dövründə milli nəsr, poeziya və dramaturgiyaya təsirinin araşdırılması;

Eposun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında milli özünüifadə, özünüyaşatma, birlik və dirçəliş ideyalarının təbliğindəki rolunun öyrənilməsi;

«Dədə Qorqud» ideyalarının müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsində yaratdığı əbədi-bədii təzahürlərin tədqiqi və s.

Tədqiqatın probleminin öyrənilmə dərəcəsi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının milli ədəbiyyatımıza təsiri öz ifadəsini ədəbiyyatda tapdığı kimi, bu təsir eyni zamanda elmi şəkildə ədəbiyyatşünaslıqda və folklorşünaslıqda da ifadə olunmuşdur. Eposun Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri elmi baxımdan «folklor və yazılı ədəbiyyat» problematikasına aid olduğu üçün o, həm folklorşünasların, həm də ədəbiyyatşünasların daim diqqətində olmuşdur. Bu cəhətdən Ə.Abid, ak. H.Araslı, ak. B.Nəbiyev, prof. Y.Qarayev, prof. T.Hacıyev, prof. R.Məhərrəmov, prof. N.Cəfərov, prof. A.Nəbiyev, prof. P.Əfəndiyev, prof. C.Abdullayev, prof. Ş.Cəmşidov, prof. Q.Namazov, prof. S.Əliyev, prof. K.V.Nərimanoğlu, prof. K.Abdulla və bu kimi dəyərli folklorşünas, ədəbiyyatşünas və dilşünas alimlər eposun müasir ədəbiyyata, onun

məzmun və mündəricəsinə, obraz və motivlər sistemə, poetik quruluşuna, kompozisiya sistemə, bədii dilin semantik məna aləminə və s. təsiri haqqında qiymətli tədqiqatlar aparmış, dəyərli fikirlər söyləmiş, qiymətli ideya və mülahizələr irəli sürmüşlər¹. «Dədə Qorqud» dastanlarının müasir ədəbi düşüncəyə təsirini ilk dəfə monoqrafik sistemdə araşdırən bu tədqiqatda yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən tədqiqatçıların araşdırmaları mümkün olduğu qədər bütövlükdə əhatə edilmiş, problemlə bağlı həmin tədqiqatlarda üzə çıxarılaq əsaslandırılmış, başlıca tədqiqat istiqamətləri burada inkişaf etdirilməklə yanaşı, problem monoqrafik yanaşmanın qlobal sistemi çərçivəsində həll edilməyə çalışılmışdır.

Bundan başqa, problem X.T.Əliyevanın fəlsəfə üzrə filologiya doktoru dissertasiyasında eposun obraz və süjetlərinin müasir bədii ədəbiyyatda inkişafı baxımından tədqiq olunmuşdur (bax: 138). Bizim tədqiqatımız isə «Kitabi-Dədə Qorqud» ənənəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri, yalnız müasir Azərbaycan ədəbiyyatı əsasında deyil, qədim və orta əsrlər poeziyasına nüfuzu baxımından da araşdırılmış, Dədə Qorqud obraz və motivlərinin müasir ədəbiyyata təsiri fərqli janr və cərəyanlarla müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

X.Əliyeva dastan poetikası ilə müasir ədəbiyyatın prinsiplərini müqayisə etməkdən daha çox XX əsr ədəbiyyatını araşdıraraq folklor məsələləri üzərində bir o qədər də dayanmamışdır.

İşin əsas elmi yenilikləri. «Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini çox geniş - monoqrafik planda araşdırən bu tədqiqatda

¹ Abid Ə. Türk el ədəbiyyatına baxış. «Oğuznamə» // «Dan ulduzu» jur., 1929, № 5, s. 16-22, 30-33; № 8, s. 18-30; Araslı H. «Kitabi-Dədə Qorqud» (müqəddimə) / Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərənşr. 1939, s. 3-15; Nəbiyev B., Qarayev Y. Xalq mədəniyyətinin güzgüsü («Kitabi-Dədə Qorqud»). Bakı: Elm, 1999, 32 s.; Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4-14; Məhərrəmov R. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2009; Cəfərov N. «Kitabi-Dədə Qorqud» və türk epik təfəkkürü: qaynaqlar və köklər / «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 16-20; Nəbiyev A. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dastançılığı / «Kitabi-Dədə Qorqud - 1300» respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may, 1999). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 11-12; Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.; Abdullayev C. «Dədə Qorqud»dakı şeirlər barədə... / «Kitabi-Dədə Qorqud» - 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Bakı: AAMM, 1999, s. 92-102; Cəmşidov Ş. Nəsimi şeirlərində Dədə Qorqud ifadələri / İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1973, s. 218-231; Namazov Q. «Kitabi-Dədə Qorqud»un səlfləri / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. IX kitab. Bakı: Səda, 2000, s.41-52; Əliyev S. Anaxaqanlıq / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 29-30; Nərimanoğlu K.V. «Dədə Qorqud kitabı» dünya epos mədəniyyətinin nadir kitabıdır / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 139-145; Abdulla K. Müəllif - əsər - oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 156 s., və s.

bir çox mühüm elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Onlardan ən əsas və ümumiləşdirici olanları aşağıdakılardır:

1. Tədqiqatda «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə təsiri problemi ilk dəfə olaraq qlobal kontekstdə götürülmüş, eposun milli ədəbi düşüncənin ilkin mərhələsi və qaynağı kimi ümum-azərbaycan ədəbi düşüncəsinin inkişaf tarixindəki rolu və təsiri üzə çıxarılaraq səciyyələndirilmişdir. Problem folklor və yazılı ədəbiyyatın müstəvisində araşdırılaraq dastan poetikası ilə yazılı ədəbiyyatın ayrı-ayrı janr və metodları, cərəyanları müqayisə olunmuş, paralel və fərqli məqamlar müəyyən edilmiş, «Kitabi-Dədə Qorqud»un ədəbiyyatımıza verdiyi ənənələr araşdırılmışdır. Dastanın həm dil, həm poetika, həm də üzə görünən faktlarla yaşayan təsiri həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, həm də yazılı ədəbiyyat örnəkləri ilə təhlil edilmişdir.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»un müasir Azərbaycan nəsrinin inkişafındakı rolunun ilk dəfə xronoloji baxımdan bütöv şəkildə götürülərək təhlil edilməsi nəticəsində üç əsas təmayül xətti - M.Rzaquluzadə və Ə.Muğanlının yaradıcılığında gerçəkləşdirilmiş «milli-mənəvi təmayül», Anarın nəsrində reallaşdırılmış «milli özünü təsdiq istiqaməti», K.Abdullanın nəsrində gerçəkləşdirilmiş «postmodernist yozum xətti» aşkar edilmişdir.

3. Əsərdə müasir Azərbaycan poeziyasında «Dədə Qorqud» motivlərinin tədqiqi nəticəsində aşkar edilmişdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un çağdaş şeirimizə təsiri müasir poeziyanın keçən əsrdən başlayan və bugünə qədər davam edən tarixini bütövlükdə əhatə edir.

4. Müəyyən edilmişdir ki, eposun şair və yazıçılarımızın ruhuna yol açmasının tarixi onun çap olunma tarixi ilə başlanmır. Əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının çap olunub cəmiyyətdə məşhurlaşması milli yaddaşımızın arxaik çağdan başlamaqla bütün tarixi boyunca onda mövcud olan «Dədə Qorqud» ruhunu yenidən oyatmışdır.

5. Təhlil nəticəsində üzə çıxarılmışdır ki, «Dədə Qorqud» motivləri Azərbaycan poeziyasında iki əsas ifadə planında gerçəkləşmişdir: açıq ifadə planı və gizli ifadə planı. Birinci ifadə planı şeirlərdə özünü açıq-aydın göstərən «Dədə Qorqud» obraz, motiv, ideya, amal, əqidə simvollar və s. kimi poetik fiqurlarda reallaşmışdır. Bunlar «Qorqud» milli yaddaşı ilə açıq şəkildə görünən tellərlə bağlanan şeirlərdir. İkinci ifadə planında şeirlər «Dədə Qorqud» motivləri ilə açıq şəkildə bağlanmır. Lakin həmin şeirlərin ruhunda bir «Dədə Qorqud» doğmalığı var. Bunlar «Qorqud» milli yaddaşı ilə gözəgörünməz tellərlə - simvolik işarələrlə bağlanan şeirlərdir.

6. Müasir Azərbaycan şeirinin öz poetik strukturu etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» şeirinin poetikasına bağlılığının iki üsulu aşkar

edilmişdir: birincisi, eposun şeir texnikasının, onun ayrı-ayrı ünsür-
lərinin, nitq-deyim elementlərinin, məcazi işarələrin və s. dastandan bir-
başla istifadə yolu ilə müasir şeirə gətirilməsi; ikincisi, müasir Azər-
baycan şeirinin öz poetik ruhu – bədii yaddaşı etibarilə «Kitabi-Dədə
Qorqud» şeirinə bağlanması.

7. Tədqiqatda «Dədə Qorqud» motivləri və müasir Azərbaycan dramaturgiyası məsələsinin əhatəli şəkildə öyrənilməsi nəticəsində müasir dramaturgiya üçün xarakterik olan dörd təmayül xətti – Ə.Dəmirçizadənin, Abay Dağlının və B.Vahabzadənin yaradıcılığında təcəssüm olunmuş «Oğuz xalqının milli birlik və vəhdət ideyaları», N.Xəzrinin pyeslərində təcəssüm olunmuş «Vətən – Ana ideya xətti», K.Abdullanın əsərlərində gerçəkləşdirilmiş «psixoloji yozum xətti», A.Məmmədovun «Dədə Qorqud» dramaturgiyası üçün xarakterik olan «sovet ideoloji ehkamlarının inikası xətti» aşkarlanmışdır.

8. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərinin roman, poema, dram kimi monumental janrlara doğru sürətli inkişaf təmayülü eposda daşınan ideyaların monumentallığı ilə bağlıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un «insan və tarix» konsepsiyası kiçik janrlara sığmır. Kiçik janrlar «Kitabi-Dədə Qorqud»un nəhəng ideallarının qlobal və monumental inikası üçün yetərli olmamış, ondakı qlobal mövzular – qlobal janrlar tələb etmişdir. Bu cəhətdən müasir ədəbiyyatdakı roman, poema və dram janrları «Dədə Qorqud» motivlərinin reallaşdırılması prosesində qədim dastan-epos janrının müasir dövrümüzdəki ekvivalentləri kimi çıxış etmişdir.

Araşdırmanın nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiqatda metod olaraq, əsasən, tarixi, müqayisəli və tipoloji yanaşmalar (tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji metodlar) tətbiq olunmuşdur. Belə hesab edilmişdir ki, bu üç yanaşma yolu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin öyrənilməsində əsasdır.

İşin nəzəri əsasları aşağıdakı istiqamətlərdəki tədqiqatları əhatə edir:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin mövzu, məzmun, mündəricə, obraz, motivlər sistemini, bütövlükdə poetik məna və quruluş aləmini, tarixi-mədəni, milli-mənəvi dəyər və əhəmiyyətini və s. arayıb ortaya qoyan qorqudsünəslilik araşdırmaları.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»un ümumən ədəbi təfəkkür, yazılı ədəbiyyat, xüsusən müasir ədəbiyyatla əlaqələrini araşdıran tədqiqatlar.

3. «Folklor və ədəbiyyat» problematikası ilə bağlı ümumnəzəri ədəbiyyat.

Göstərilən istiqamətlərdəki ədəbiyyatlar «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri probleminin işlənməsi üçün ciddi və sanballı nəzəri-təcrübə bünövrə vermişdir. Araşdır-

mada bu nəzəri-metodoloji bazadan istifadə olunmaqla tədqiqatın probleminə sistemli monoqrafik yanaşma reallaşdırılmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin həm nəzəri, həm də praktiki istiqamətdə özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. İşin nəzəri əhəmiyyəti bundan sonra istər ədəbiyyatşünaslıqda, istərsə də folklorşünaslıqda folklor abidələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri mövzusunda yazılacaq tədqiqatlar və ümumilikdə «folklor və ədəbiyyat» problemi istiqamətindəki perspektiv axtarışlar üçün nəzəri-təcrübi baza rolu oynaya bilməsi ilə müəyyənə bilər.

Araşdırmanın praktiki əhəmiyyəti isə bu işdən ali məktəblərin filologiya fakültələrində əlavə vəsait, xüsusi kurslarda dərs vəsaiti kimi istifadə imkanları ilə şərtlənir.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin «Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat boyunca əldə edilmiş nəticələr, əsas fikir, mülahizə və yeniliklər müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının tələb və normalarına cavab verən elmi orqanlarda çap etdiriyi əsərlərdə əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu: Tədqiqat giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələr, işin obyektı və predmeti, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yenilikləri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Tədqiqatın **“Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan ədəbi düşüncə tarixindəki yeri və rolu**” adlanan **birinci fəslinin 1.1. - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı probleminin tədqiqində başlıca aspektlər**” yarım fəslində «Dədə Qorqud» eposu milli ədəbi düşüncənin ilkin mərhələsi və qaynağı kimi səciyyələndirilmiş, abidənin milli ədəbi düşüncənin inkişaf tarixindəki rolundan bəhs edilmişdir.

Fəsilə göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» elmi problem kimi zəngin məzmunla malik mürəkkəb məsələdir. Eposun XX əsrdə Azərbaycanın müasir milli həyatına konkret daxil olma dövrü var. Həmin dövrdən (XX əsrin birinci yarısından) başlayaraq abidə ilə maraqlanan yazıçı və şairlərimiz bu mövzuda uzun onilliklər boyu bədii əsərlər yazmışlar. Həmin əsərlər, onların müəllifləri, bütövlükdə ədəbi proses göz qabağındadır və bu

anlamda «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin araşdırılması, bir növ, bütün konturları ilə görünən problemdir. Lakin bu, yalnız ilk baxışda belədir. Gerçəklikdə isə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunun bir elmi problem kimi zaman və məkan sərhədləri təkcə XX əsrin birinci yarısından günümüzdə qədərki dövrü (ədəbi zamanı) və onun ədəbiyyatını (ədəbi məkanı) yox, Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin bütün tarixini əhatə edən qlobal konturlara malik məsələdir. Burada məsələnin biri-birinə bağlı, biri-digərindən ayrılıqda təsəvvür olunmayan iki aspekti var:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan ədəbi düşüncə tarixi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunun həlli aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

– “Folklor və yazılı ədəbiyyat” aspekti;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin mərhələsi kimi;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin qaynağı kimi;

– “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan şifahi ədəbi düşüncə tarixinə təsiri;

– “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbi düşüncə tarixinə təsiri;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı.

Birinci fəslin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu milli ədəbi düşüncənin ilkin mərhələsi kimi” adlanan **ikinci yarım fəslində** göstərilir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin inkişafında mühüm və əlahiddə yeri vardır. Bu, onunla bağlıdır ki, “Qorqud” eposu bir tərəfdən milli ədəbi-bədii yaradıcılığın konkret bir mərhələsi, digər tərəfdən isə həm də milli düşüncənin bütün ilkin arxetiplərini özündə qoruyan mənbə - qaynaqdır. Ak. B.Nəbiyev və prof. Y.Qarayevin göstərdikləri kimi: “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz xalqlarının şah əsəri, ata kitabıdır, Azərbaycan mentalitetinin, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsidir”¹.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz poetik mahiyyətinin hansı səviyyəsindən baxılırsa-baxılsın, ilkin qaynaqları etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud»a bağlanır. Bu ədəbiyyatın obrazlar sisteminin, bədii təfəkkür tərzinin, dünyanın bədii qavramasının poetik üsulunun alt qatında, bünövrəsində «Qorqud» eposundan gələn poetik kodlar durur. Bu kodlar milli ədəbiyyatın bütün dövrlərində var olan, o cümlədən, müasir Azər-

¹ Nəbiyev B., Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü («Kitabi-Dədə Qorqud»). Bakı: Elm, 1999, s. 16

baycan ədəbiyyatının da onunla nəfəs aldığı «Qorqud ruhu»nun daxili mahiyyətini, quruluşunu təşkil edir. Prof. Y.Qarayev yazır ki, «min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətrində, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti, min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu «ana kitabın» bətnində və ruhunda qorunub saxlanılır. Müstəqillikdə minillik və əbədilik üçün əsaslar, xalqlarla kulturlar, yer və göy, torpaq və millət, təbiət və ekologiya arasında davranış və rəftar kodeksi, qanun və ana yasa... hamısı, hamısı öz əksini bu kitabda tapır. Və müstəqillik dövründə də Qorqud yenidən mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkən sənədi olur»¹.

«Dədə Qorqud» bir dastan kimi tükənməz poetik potensiala malikdir. Bu dastanın bədii-estetik tükənməzliyi isə onun, sadəcə olaraq, bir dastan yox, həm də milli düşüncənin bütün bədii-estetik enerjisini, milli poetik ehtiyatlarını, etnik-mədəni yaddaşını özündə ehtiva edən epos olduğunu göstərir. Prof. N.Cəfərov ona məhz bu statusda yanaşır: «Epos», sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensiyadır»².

Anar yazır: «Hər hansı xalq - ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir. Belə kitab xalqın mənliliyini, mənşəyini və məskəni təsdiq edir, keçmişini və gələcəyini müəyyənləşdirir, özlüyünü bənzərsizliyini, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarını, dünyagörüşünü və dünyaduyumunu, etik və estetik dəyərlərini göstərir, xasiyyətinin, məcazının, davranışının ən incə psixoloji çalarlarını açır, torpağın ətrini və rənglərini, dağlarının əzəmətini, meşələrinin, çaylarının, bulaqlarının sərinliyini, çöllərinin, düzlərinin genişliyini canlandırır... Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır»³.

«Kitabi-Dədə Qorqud» həm bir dastan, həm də bir milli (ana) kitab - epos kimi Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin ilkin qaynağıdır. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı da öz poetik kökləri etibarilə birbaşa bu eposa bağlıdır. Bu, ilk növbədə, dastanın ədəbi-bədii abidə olması ilə bağlıdır. Prof. T.Hacıyev belə hesab edir ki, «Dədə Qorqud kitabının» süjet və quruluşunda, obrazlarının psixoloji təkamülündə, dilinin

bədiiliyində həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın cizgiləri birləşir»¹.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin folklorla əlaqələrini «sıx və geniş» hesab edən K.Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud»u müasir ədəbiyyatın «etno-poetika» qaynağı, yəni etnik-mədəni sistem üçün xarakterik olan poetik ölçü və göstəricilərin mənbəyi kimi səciyyələndirir².

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz ədəbi başlanğıcı etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə birbaşa bağlıdır. Bu da, öz növbəsində, «Kitabi-Dədə Qorqud» və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» problemini geniş kontekstdə götürməyə imkan verir. Epos XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda çap edilib məşhurlaşsa da, o, «etno-poetik ruh» (yaxud «Qorqud» ədəbi ruhu), ədəbi düşüncənin arxetipik əsası kimi müasir ədəbi düşüncənin dərin qatlarında həmişə var olmuşdur. Yəni eposun müasir ədəbiyyata təsirini XX əsrin birinci yarısından başlamaq, əslində, onun bizim milli ədəbi düşüncəyə «kənardan gəldiyini» qəbul etmək və milli ədəbi-estetik düşüncə tariximizdə «Dədə Qorqud» ənənələrini inkar etmək deməkdir. Həqiqətdə isə bu epos qədim dövrlərdən (ilk başlanğıcdan) günümüzdə qədər uzun və fasiləsiz bir yol qət etmişdir. Həmin yolun böyük bir mərhələsini qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Bu dövr ədəbiyyatı «Kitabi-Dədə Qorqud»la müasir ədəbiyyatımız arasında bir körpü rolunu oynamışdır.

Birinci fəslin «Kitabi-Dədə Qorqud» və milli ədəbi düşüncənin inkişaf tarixi» adlanan **üçüncü yarım fəslində** müəyyənləşdirilmişdir ki, «Dədə Qorqud» epik ənənələrinin milli ədəbi düşüncəyə təsiri, əsasən, iki istiqamətdə olmuşdur:

1. Eposun şifahi xalq yaradıcılığına – folklorla təsiri.

2. Eposun qədim və orta əsrlər yazılı ədəbiyyatına təsiri.

Hər şeydən əvvəl, demək lazımdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» qədim türk-oğuz dastançılıq ənənəsinin məhsuludur və ondan əvvəlki epik ənənələr bu dastanda parlaq şəkildə təcəssüm olunmuşdur. Ona görə tədqiqatçılar «Dədə Qorqud»la təkcə ümumtürk, yaxud Azərbaycan dastanları arasında yox, eyni zamanda dünya dastanları arasında oxşarlıqlar və paralellər aşkarlamışlar. Qorqudşünas alim H.Məmmədli yazır ki, «Dədə Qorqud» abidəsindəki bir sıra motivlər dünya xalqlarının qədim və möhtəşəm dastanları ilə səsleşir, hətta Türk dünyasının

¹ Qarayev Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 4

² Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, s. 12

³ Anar. Sızsız Bakı: Gənclik: 1992, s. 11

¹ Hacıyev T. «Kitabi-Dədə Qorqud» ədəbi-bədii abidə kimi / «Kitabi-Dədə Qorqud - 1300» Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 5

² Əliyev K. «Dədə Qorqud» eposu və etno-poetika məsələləri // «Dədə Qorqud» jur., № 2, 2003, s. 19-20

zəngin, çoxşaxəli tarixi və mədəni ənənələrini özündə əks etdirən qədim və orta əsrlərdə yaranmış yazılı dastanlarla da maraqlı və nəzərə çarpancaq qədər oxşar, paralel məqamlar vardır. Belə ənənəvi oxşarlıqlara “Bilqamis”, “Nart”, “Mahabharata”, “Şahnamə”, Füzulinin və Nizaminin poemalarında, «Əhməd Harami», “Vərqa və Gülşar”, “Məhr və Müştəri”, “Alpamış”, “Manas”, “Rüstəmxan”, “Qurbani”, “Aşiq Qərib”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl və Güllüzar”, “Koroğlu” kimi məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlmək olar¹.

Müəllif «Dədə Qorqud» eposundakı «Ölüm xofu, ölümdən qaçma və ya ölümün əvəz edilməsi, bağışlanması»; «Oğlanla qızın qarşılaşması»; «Övladsızlıq»; «Xəyanət»; «Allaha inam, Tanrı sevgisi» və s. motivlərindən çıxış edərək, dünya eposları, qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid poemalar və Azərbaycan məhəbbət dastanları arasında maraqlı tipoloji və genetik-tipoloji paralellər aparmış, diqqəti səsləşmələrə, oxşarlıqlara və analogiyalara (eyniyyətlərə) cəlb etmişdir (236, 182-197).

Prof. P.Xəlilov «Kitabi-Dədə Qorqud»la qədim türk dastanları arasında aşağıdakı motivlərdə oxşarlıqlardan bəhs etmişdir:

1. Ölməzlik qazanmaq arzusu. 2. Gənclərə igidlik adı qoyulması mərasimi. 3. İgidlərin üz-üzə gələndə bir-birlərinin elini, nəslini, adını soruşması motivi. 4. Qılınca pərəstiş motivi. 5. Alp ərənlərin cismani əzəməti və döyüş üsulu. 6. Qadın igidliyi motivi. 7. Cinsi əxlaq motivi. 8. Nəsil tərbiyəsi. 9. Boy, soy (sop), qəbilə, qohumluq təəssübü. 10. Türk dastanlarında bədii şişirtmə. 11. Ata pərəstiş. 12. Pərilər və Təpəgöz oxşarlıqları².

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bu qədər geniş və müxtəlif etnik-mədəni arealların epos mədəniyyəti ilə səsləşməsi onun yaranma və tarixi inkişaf spesifikasiyası ilə bağlıdır. Belə ki, müxtəlif zaman və məkanda yaranmış oğuznamələrdən formalaşmış “Kitabi-Dədə Qorqud”da elə bu cəhətlərdən rəngarəng motivlərin olması təbiidir. V.M.Jir-munski yazır ki, “Qorqud kitabı” oğuz söyləyiciləri olan ozanların danışdıqları epik hekayət və nəğmələrin yazı nüsxəsini və yazılmasını (yazılı abidəyə çevrilmə prosesini – Y.İ.) təqdim edir. Bu hekayətlər, yaxud Bartoldun adlandırdığı kimi, “bılinalar” (“Oğuznamə”) müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif söyləyicilər tərəfindən qismən Orta Asiya ərazisində, Sır-Dəryanın aşağı ətraflarında (IX-X əsrlər), qismən oğuzların yeni

vətəninə, Zaqafqaziyada (Azərbaycan) və Kiçik Asiyanın qonşu rayonlarında (XI-XV əsrlər) yaranmışdır¹.

Prof. İ.Vəliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”la şumer tarixinin epik izləri, o cümlədən şumer eposu “Bilqamis” arasında süjet, ideya, fikir, poetik üslub, obraz paralelləri aşkarlamışdır². Prof. Ə.Sultanlı “Dədə Qorqud”u qədim yunan eposları “İliada” və “Odisseya” ilə paralellərinin 7 ümumbəşəri motivə əsaslandığını xüsusi vurğulamışdır³. Prof. K.Abdulla qədim yunan eposunun obrazlar qalereyası ilə «Qorqud» eposunun obrazları arasında bəzən heyrət doğuracaq qədər oxşar olan çoxlu paralellər aşkarlamışdır⁴. Prof. Q.Kazımov yunan-oğuz epos paralellərini qədim oğuz tayfalarının axeylər və başqa hindavropalılar ilə qonşuluğu kontekstində nəzərdən keçirərək tipoloji oxşarlıqların genetik köklərə malik olması qənaətinə gəlmişdir⁵. Prof. Y.Axundlu oğuz eposu ilə yunan mifologiyası arasında maraqlı paralellər aparmışdır⁶. Tədqiqatçılar dastan motivləri əsasında oğuz-yunan əlaqələrini axtarıblar⁷.

Bütün bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un böyük epos ənənələri arasında formalaşdığını və möhtəşəm struktura, zəngin məzmun-motiv ənənəsinə malik olduğunu göstərir. Elə bu baxımdan da bu abidə sonrakı ədəbi hadisələrə ciddi təsir göstərmişdir.

Prof. A.Nəbiyev eposun Azərbaycan dastançılıq ənənəsinə təsirindən danışarkən göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un formalaşdırdığı dastançılıq ənənələri özündən sonrakı dastan yaradıcılığına təsir etmiş, Azərbaycan dastançılığı həmin ənənə əsasında inkişaf edib çiçəklənmiş və orta əsrlərin dastançılığı yaranmışdır⁸.

«Dədə Qorqud» dastanları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatına, folkloruna, xüsusən «Koroğlu» eposuna böyük təsir etmişdir. «Koroğlu» dastanını diqqətlə oxuyanda onun «Dədə Qorqud»la mənəvi yaxınlığını asanlıqla müşahidə etmək olur. Dədə Qorqud qəhrəmanlığı

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974, с. 629

² Vəliyev İ. Dastan Bilqamisdan başlanır / «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 32

³ Sultanlı Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qədim yunan dastanları. Bakı: Elm, 1999, s. 41

⁴ Abdulla K. Sırrı içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2. Bakı: Elm, 1999, 288 s.

⁵ Kazımov Q. Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 2006, s. 75

⁶ Axundlu Y. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə yunan mifologiyası arasında bəzi müqayisələr // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1998, № 2, s. 45

⁷ Məhərrəmov S. «Kitabi-Dədə Qorqud»da oğuz-yunan əlaqələri // ADPU-nun «Xəbərləri». Humanitar elmlər seriyası. 1999, № 1, s. 126-130

⁸ Nəbiyev A. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dastançılığı / «Kitabi-Dədə Qorqud - 1300» Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 12

¹ Məmmədli (Məmmədov) H. Tarixi və ədəbi qaynaqlarda «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 182

² Xəlilov P. “Dədə Qorqud kitabı” və qədim türk dastan ənənələri / «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 38-48

tərənnüm edir. Koroğlu həm qəhrəmanlıq göstərir, həm də qəhrəmanlığı təbliğ və tərənnüm edir. Onların hər biri öz zamanəsinin arzularından yaranır. Koroğlu həm də Dədə Qorqudun arzularından yaranıb, onun çaldığı sazı çalır, mahnılarını onun dilində qoşur. Bəs Koroğlu kimdir? Koroğlu – Dədə Qorqud qopuzu, Dədə Qorqud qəhrəmanlığıdır. «Koroğlu»da da, «Dədə Qorqud»da olduğu kimi, insan varlığına, onun fiziki qüvvəsinə, aqlının qüdrətinə, iradəsinə, habelə zəhmətə qatlaşmasına və çətinliklərə qalib gəlməsinə heyranlıq vardır. «Dədə Qorqud» qəhrəmanları kimi «Koroğlu» dəliləri də nikbindir, çalıb-oynamağı bacarandır. Koroğlu sazı Dədə Qorqud qopuzu kimi müqəddəsdir. «Dədə Qorqud»da «...Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı, soy söylədi...» deyilsə, «Koroğlu»da «...Koroğlu ayağa durub, sazı götürdü, özü dövrən açıb məclisə girdi» deyilir. Koroğlu zahirən nə qədər əzəmətli, zəhmlidirsə, qəlbən bir o qədər zərif və incədir. Gözəlliyi Dədə Qorqud kimi duyub tərənnüm etməyi bacarandır.

Dastanlarımızın nəql edilməsi, ifadəsi «Dədə Qorqud»la necə də səsləşir: «Yenə də Dədəm Qorqud burada söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş...» Bu gün də dastan söylənişinin bədii ifadəsində həmin forma saxlanılır, dastanın şeirlə, sazla müşayiət olunacaq hissəsinə çatdıqda aşıqlar deyir: «... aldı, görək nə dedi». Dədə Qorqud bəyləri kimi Koroğlu dəliləri də saz çalmaq, söz demək qabiliyyətinə malikdirlər. «Dədə Qorqud»da bədii əksini tapmış ideya – qəhrəmanlıqla musiqinin vəhdəti ideyası sonrakı dastan və nağıllarımızın ruhunu təşkil etmişdir. Koroğlunun qəhrəmanlığının yarısı onun sazında, sözündədir. Bütün epos boyu biz Koroğlunu sazsız görmürük, çətin səfərlərə belə gedəndə də o, aşıq paltarı geyir, istədiyi yerlərə daxil olur, saz çalıb söz qoşur. Onun sazı da, sözü də düşmənlərini Misri qılıncından heç də pis kəsmir. «Dədə Qorqud»da olduğu kimi, burada da aşıq cəmiyyətdə etibar sahibidir.

«Dədə Qorqud» ənənələrini yaşadan, «Dədə Qorqud»dan qidalanan «Koroğlu» eposu qopuz kimi sazı sevir, sevdிரir, onu mərdlərin çalacağı və dinləyəcəyi bir müqəddəslik sayırlar. Dastanlarımızda humanizm həmişə ön plana çəkilir. «Dədə Qorqud»da olan «savaşmadan, vuruşmadan» məsələni həll etmək, nahaq qana bais olmamaq əsas şərtlərdən biridir. «Koroğlu» eposunda da qəhrəmanlar qan axıtmağın tərəfdarı deyil: «Dədə Qorqud»da oğullar problemi daha dərin, daha qabarıq şəkildə verilir. Boyların tək birində – «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da ata oğlunun azad olunması üçün rəşadət göstərirsə, boyların üçündə – «Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu», «Bəkil oğlu İmranın boyu» və «Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy»da oğullar bilavasitə atalarını azad edirlər, qalan boylarda isə yenə də gənc-

lərin rəşadətindən, məhəbbətindən, qeyrətindən söhbət gedir. Gəncliyə inam, gəncliyə arxalanmaq, gənclikdə öz gələcəyini görmək Oğuz bəyləri və ozanlar üçün olduqca səciyyəvidir: «Koroğlu» eposu bu problemdən də kənarda qalmamışdır. Mübaliğəsiz desək, Rövşəni Koroğlu edən elə ata qisasıdır. Qazan xan onun evini yağmalayanlara qarşı qəhrəmanlıq göstərir, Koroğlu xalqın var-yoxunu talayanlara talan salır. Qəhrəmanlıq tarixən yeni mənə kəsb edir. Nigar Burla xatunun, Baniçiçəyin varisidir. Tanrıtanımaz Əzrailə qılinc çəkən Dəli Domrulun yeni dövrə davamçısıdır. Halaypozan Dönə Bilməz, Dölük Uranın yeni dölüdür. Keçəl Həməzə «Dədə Qorqud»da nifrət oyadan Yalançı oğlu Yalınıqdır!

Şifahi xalq ədəbiyyatının çox sevilən janrı olan nağıllarımızla «Kitabi-Dədə Qorqud»un müqayisəsində də çoxlu oxşarlıqlar vardır.

Nağıl qəhrəmanlarının çoxunun qeyri-adi möcüzəli doğuluşu – «Kitabi-Dədə Qorqud»da Buğac, Bamsı Beyrək, Basat da belə qəhrəmanlardandır, yenilməzliyi əks etdirir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da Xızır İlyas obrazı xeyirxah bir ruhdur – «Məlik Cümşüd»ün nağılında Xızır İlyas xilaskar, «Şəms-Qəmər»də – güc, qüvvət mənbəyidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da Təpəgöz süjeti «Kəlləgöz», «Təpəgöz» kimi nağıllarımızın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Libas dəyişmək. Beyrək Oğuz elinə gələndə heç kəs onu tanımasın deyər libasını dəyişir. Məlik Cümşüd də düşmən qoşununu məğlub edəndən sonra tanınır («Sənubər gülə neylədi, gül Sənubərə neylədi» nağılında).

«Yuxulama», «öldürülmə». Qazan xanın ovda ikən yuxulaması və nağıllarda («Cantiq», «Üçbiğ Kosa», «Qızıl qoç») eyni motivin olması.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da boyların başlanğıcı olması nağılların ənənəvi başlanğıc formullarına oxşayır.

Nağılların sonu nikbin bitir, sonda dinləyiciyə uzun ömür, xoşbəxt həyat arzulanır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da axırcı boydan başqa bütün boylar nikbin bitir. Dədə Qorqud şənlik məclisində ad qoyur, çalıb oxuyur. Dədə Qorqud ənənələri nağıllara təsir etmiş, onların yaranıb formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud», ümumən, bütün göstəriciləri üzrə türk epik ənənəsini inikas etdirir. Bu cəhəti eposu, əslində, çox qədim dövrlərdən Azərbaycan folklor sisteminin qaynağına çevirmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları özünəqədərki folklor yaradıcılığı ilə özündən sonrakı folklor yaradıcılığının arasında durmaqla bir körpü rolunu oynayır. «Dədə Qorqud» körpüsündən keçən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı - milli folkloru eposun tükənməz enerjisi ilə qidalanıb coşqun inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Eposun bu körpü rolunu prof.

M.H.Təhmasib sələf-xələf münasibətləri kimi səciyyə edib göstərir ki, «Dədə Qorqud» boylarının bu gün əksər rayonlarımızda tam coşqun bir həyatla yaşayan və yeni məzmunlu, yeni ideyalı müasir əsərlər hesabına getdikcə daha da zənginləşən xalq dastanlarımızın qədim nümunələri olduğu şəksizdir. Doğrudur, «Dədə Qorqud» boyları ilə bugünkü dastanlarımız arasında fərqli cəhətlər də vardır. Lakin bu fərq sələflə xələf arasındakı fərqdən artıq deyildir»¹.

Prof. Ş.Cəmşidov «Kitabi-Dədə Qorqud»un şifahi ədəbiyyatın inkişafındakı rolunu izləyərək «Təpəgöz», «Övlad həsrəti», «Qəhrəmanın öz sevgilisinin sorağı ilə uzaq ellərə getməsi», «Aşıqın sınaqdan keçirilməsi», «Qəhrəmanın yolda rast gəldiyi şeylərə müraciəti və evə dönrəkən qarşılanması», «Qəhrəmanın səfər zamanı yatıb yuxuya qalması» motivlərinin sonrakı məhəbbət dastanlarında qüvvətli şəkildə işləndiyini göstərmişdir².

Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının qədim və orta əsrlər şifahi xalq yaradıcılığına təsiri qüvvətli olub, çox geniş və zəngin ədəbi nümunələrlə zəngindir. Əslində, istər «Qorqud» eposu, istərsə də ümumən şifahi xalq yaradıcılığı vahid poetik ənənəni təşkil edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un bu ənənə daxilindəki rolu unikaldır. Belə ki, o özünəqədərki folklor ənənələrini əxz etmiş, uzun əsrlər boyu özündə yaşadaraq inkişaf etdirmiş, daha sonra cilalanmış, sabitləşmiş ənənə kimi özündən sonrakı folklor yaradıcılığının tarixi dövriyyəsinə daxil etmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un milli yazılı ədəbiyyatın inkişafına təsiri barəsində ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərində qiymətli fakt və mülahizələr vardır. Lakin ümumilikdə, H.Həşimlinin yazdığı kimi, «yazılı ədəbiyyatımızda «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri indiyədək ayrıca tədqiqat mövzusunə çevrilməmişdir»³. Eposun yazılı ədəbiyyata təsirinin çağdaş ədəbi prosesə qədər davam etdiyini qeyd edən müəllif həmin təsirin iki əsas formada gerçəkləşdiyini göstərir:

1. Bir çox əsərlərdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un ruhu, təsvir üsulu, obrazlarının simvolik məna yükü və s. qabarıq nəzərə çarpmaqdadır.

2. Müxtəlif janrlarda yazılmış bir sıra əsərlər isə bilavasitə dastanın mövzusu, onun ayrı-ayrı qolları ilə bağlıdır; başqa sözlə desək, bu qrupa daxil olan bədii materiallar «Kitabi-Dədə Qorqud» əsasında yazılmışdır»⁴.

¹ Təhmasib M.H. «Dədə Qorqud» boyları haqqında / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I kitab. Bakı: Az SSR EA Nəşriyyatı, 1961, s. 4

² Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977, s. 154-150

³ Həşimli H. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1998, № 2, s. 56

⁴ Həşimli H. Göst. əsəri, s. 56

«Folklor və yazılı ədəbiyyat» probleminə bəhs edən K.Hüseynoğlu bu əlaqələrin daimi və qarşılıqlı baş verdiyini səciyyəvi keyfiyyət kimi vurğulayaraq göstərir ki, yazılı ədəbiyyatın təşəkkülü folklorla sıx əlaqədə baş vermiş və sonrakı inkişaf dövründə də bu əlaqələr daim davam etmişdir. Müəllif bu əlaqələr aspektində «Qorqud» eposu obrazlarının sonrakı ədəbi ənənəyə təsiri zamanı onların dəyişdiyini, yəni, transformativ inkişaf keçirdiyini aşkarlamışdır¹.

Prof. N.Araslının klassik ədəbiyyatda «Dədə Qorqud» motivlərinə dair apardığı araşdırmalara görə, bu motivlər o qədər güclü olmuşdur ki, yazılı ədəbiyyatda poema-məsnəvilərin yaranmasına qədər gedib çıxmışdır: «Kitabi-Dədə Qorqud» xalq yaradıcılığı olduğu kimi yazılı ədəbiyyatımızı da fikri-mənəvi baxımdan qidalandırmış, Nizami, Nəvai kimi ölməz söz ustaları xalq ədəbiyyatının bu misilsiz yadigarından bol-bol faydalanmışdır. Dastanların məzmun və poetik təsiri orta əsrlər türk məsnəvi ədəbiyyatında da aydın duyulmaqdadır. Bu baxımdan XV əsrdə yaşamış Ətəyi təxəllüslü şairin (Bəzi ədəbiyyatlarda Qul Ata adı ilə də tanınır - Y.İ.) «Leyli və Məcnun» poeması xüsusilə səciyyəvidir»².

Maraqlıdır ki, Ətəyin «Dədə Qorqud» motivlərini özündə yaşadan «Leyli və Məcnun» poeması poetik ənənə baxımından Nizami ənənələrini davam etdirən əsər sayılır. Ətəyi özünü belə bildirir:

Şeyx Nizami «Xəmsə»sindən bu kitab

Oldu müstəxric bab-bab³.

Burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiqatçılar «Dədə Qorqud» motivlərinin ən çox Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında təzahüründən bəhs etmişlər. Ak. H.Araslı eposun motivlərinin Nizaminin, demək olar ki, bütün əsərlərində olduğunu qeyd almış, bu dastanın ayrı-ayrı hissələrinin Nizami dühasına güclü təsir etdiyini, onu düşündürdüyünü və şairin yaradıcılığında öz konkret izlərini qoyduğunu xüsusi vurğulamışdır⁴.

XIII-XIV əsrlər anadilli Azərbaycan ədəbiyyatında «Yusif və Züleyxa» mövzusu xüsusi yer tutur. Əlinin «Qisseyi-Yusif» poeması heca vəznində M.Zərir və Suli Fəqihin əsərləri isə «Qisseyi-Yusif»dən fərqli olaraq məsnəvi janrındadır. Əlinin əsərinin dördlüklərdən, Zəririn

¹ Hüseynoğlu K. Orta əsrlərdə folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinə dair / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX kitab. Bakı: Səda, 2006, s. 38

² Araslı N. Ətəyin «Leyli və Məcnun» poemasında «Dədə Qorqud» motivləri / «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: Elm 1999, s. 75

³ Araslı N. Göst. əsəri, s. 76

⁴ Араслы Г. Мотивы азербайджанского народного эпоса «Деде Коркуд» в творчестве Низами. Москва: 1960; Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı: Birləşmiş Nəşriyyat, 1960, s. 27

məsnəvisinin isə məclislərdən ibarət olması təsadüfi olmayıb, türk epik şeir ənənəsindən gəlmə bir xüsusiyyətdir. Çünki həmin əsərlər xalq arasında – məclislərdə oxunduğundan ravi-qissəxan tərəfindən asanlıqla əzbərlənir, xalq tərəfindən tez mənimsənilərək yadda saxlanılırdı. Məhz buna görə də ilkin anadilli epik şeirimizdə danışq üslubi-folklor təhkiyəsi aparıcı mövqedədir. Bu əsərlərin ideyasına görə, dözümlə çağırış xüsusi bir xətlə keçir. Səbr insan üçün ən yüksək keyfiyyətlərdəndir. İnsan yalnız səbr vasitəsilə öz arzusuna çatır. «Yusif və Züleyxa» yazan müəlliflər xalq ədəbiyyatımızdan da geniş istifadə etmişlər. Bu əsərlərdə bir çox səhnə və epizodlar vardır ki, onlara nə əfsanənin tarixi, nə dini qaynaqlarda, nə də təfsir kitablarında rast gəlinir. Bunlar sırf folklor motivləri olub, əfsanəyə sonradan əlavə edilmişdir. Bu baxımdan «Yusif və Züleyxa» mövzusu da xalq ədəbiyyatından gəlmə motivlərlə bəzənərək zənginləşmişdir. Züleyxanın gənc ikən Yusifi yuxuda görərkən ona vurulması səhnəsinə diqqət yetirək. Bu motiv xalq ədəbiyyatından gəlmədir. Bunu sübut etmək üçün təkcə nağıl və məhəbbət dastanlarımızı yada salmaq kifayətdir. Hər üç əsərin əsas ideyasını kamil gözəllik, çətinliyə dözümlə, abır-həyə, haqqa sədaqət, səbr və təmkin, ağılın qüdrəti, ata-oğul məhəbbəti, aşiq-məşuq sevgisi, təvazökarlıq, xəyanətə nifrət, gələcəyi görmək qabiliyyəti, əzaba qatlaşmaq, haqq yoldan dönməmək xeyrin şəh, yaxşılığın pislik, haqqın haqsızlıq, mərdliyin namərdlik, ədalətin zülm üzərində qələbəsi, paklıq və sədaqətə çağırış təşkil edir. Hər üç əsərdə müəlliflərin qoyduğu problemlərdən biri də ictimai ədalət məsələsidir. Səbirli olmaq, insan yalnız səbr vasitəsilə öz arzusuna çatıb bilər. Səbirli olmaq Allahdan, tələsmək isə şeytandandır. Xeyrixah əməl sahibi olmaq, şəhərə qarşı mübarizlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, mərd və dönməzlik, ləyaqət, ata-ana sevgisi, dostluq, sədaqət və s. bu əsərləri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlayan ümumi cəhətlər çoxdur.

Eposun təsiri, Nizami yaradıcılığının çox dərin qatlarında, əslində isə, şairin etnik-poetik ənənələrə bağlılığında, bir azərbaycanlı kimi ruhunda, düşüncəsində daşınan oğuz-türk etnopoetikasında özünü göstərir. Ona görə də, tədqiqatçılar dastanın motivlərini Nizami yaradıcılığının çox dərin qatlarında axtarıb tapırlar¹. Nizami poemalarının quruluşunda, ayrı-ayrı hissələrində, obrazlar aləmində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarını xatırladan çoxlu məqamlar vardır. Şairin Məhinbanu, Şirin, Nüşabə, Nistəndərcahan kimi qəhrəmanları «Kitabi-Dədə Qor-

qud»un Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun kimi qadın qəhrəmanlarını yada salır. Memar Fərhad öz güc və qüdrəti ilə köklü ağacı yerindən qoparan Qaraca Çobanı xatırladır. Nizami əsərlərində tez-tez müdrik çoban surətlərinin yaradılması da şairin əməkçi insana yüksək münasibətinin nəticəsidir. Bu müqayisələri çoxaltdıqca istər-istəməz belə qənaətə gəlsən ki, Nizami dühasının kamala çatmasında Şərq elmi və yazılı ədəbiyyatı ilə yanaşı, şifahi xalq yaradıcılığının da mühüm rolu olmuşdur. Sadə xalqın nümayəndəsi sayılan çoban öz müdrikliyi, uzaqgörənliyi, ağıl ilə İskəndər kimi dünya fatehinin, Bəhram kimi cəngavərin qarşısında qat-qat yüksəlir. Birisi şahlığı, o birisi səbri, ağıl və kamalı çobandan öyrənir.

Humanizm ideyaları, insanı xoşbəxt görmək, gözəllikləri sevmək, azad insan şəxsiyyəti Nizami əsərlərinin başlıca motivlərini təşkil edir. Nizami yaradıcılığının bu ideyaları Oğuz mədəniyyətinin, bədii düşüncə tərzinin ulu qaynağı olan «Kitabi-Dədə Qorqud»la eyniliklə səsləşir: zülm və zalımlara qarşı mübarizlik, sərvət yüksəlişin rəhni deyil, halal zəhmətlə yüksəlmək, çünki dünyadan köçərkən insan heç nə aparmır. Bunlar «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Dədənin sözləri ilə necə də həm-ahəngdir.

Hanı dediyim bəy ərənlər
Dünya mənim deyənlər
Əcəl aldı, yer gizlədi
Fani dünya kimə qaldı.

Arif Ərdəbilinin «Fərhadnamə» əsərində Fərhad gözəl nəqqaşdır, hökmdar oğlu olmasına baxmayaraq, adi bir sənət adamı kimi nəqqaşlıq sənətinin sirlərini öyrənmiş, bu sahədə böyük ad qazanmışdır. O, daş yonmaq, ev tikmək, tağ ucaltmaq, evi divar rəsmləri ilə bəzəmək işində böyük iradə və məharət nümayiş etdirir. Adətən, klassik ədəbiyyatda, nağıl və dastanlarımızda qəhrəmanı sınamaq üçün müxtəlif şərtlər qoyulur. Qəhrəmanın qarşısında qoyulan şərt bütün məlum şərtlərdən onunla seçilir ki, bu şərt adi insan əməyi, insan zəhməti ilə bağlı bir şərtidir. Burada qəhrəmandan qeyri-adi cəngavərlik, igidlik, alimlik yox, əməyə məhəbbət, əməkdə göstərilən hünər tələb olunur. Bu şərt şahların, şahzadələrin şərti deyildir, xalq nümayəndəsinin, zəhmət adamının şərtidir. Müəllif öyüdləri Dədə Qorqud sözləri ilə təsdiqlənir: Səbr etmək, xeyrixahlığa, zəhmətə məhəbbət kimi ideyalar eposla səsləşir.

Əssar Təbrizin «Mehr və Müştəri» əsərində deyilir ki, insan üçün əsas vəzifə insan kimi özünü təsdiq etməkdir, insanlıq, cəmiyyət, dostluq, ideal yolunda borcunu yerinə yetirməkdir. Beyrək dostlarını azad etməmiş sevgilisinə qovuşmaq istəmir. Yeynək atasını qurtarmamış onu evləndirdikləri qıza yaxın durmur. Əssar Təbrizi bu ideyanı

¹ Rüstəmov A. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: 1979, s. 171-172; Vəliyev V. Nizamidə mifoloji izlər və «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri / Nizami və müasirlik (məqalələr toplusu). Bakı: ADU nəşri, 1982, s. 66; Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983, s. 90-91

intibah dövrünün mütəfəkkir ziyalı kimi həll etmiş, bir-birinə qohum olmayan iki gəncin təmiz, qüdrətli dostluq sevgisini oğlan-qız sevgisinin fəvqünə qaldırmış, insanın insana məhəbbət ideyasını tərənnüm etmişdir – «Kitabi-Dədə Qorqud»da olduğu kimi.

«Dastani-Əhməd-Hərami»nin məfkurəsi, habelə dil-üslub məziyyətləri xalq ruhunu ifadə edir, onun ürəyindən xəbər verir, nağıl və dastan ənənələri ilə səsleşir. «Dastani-Əhməd-Hərami» dil və üslubca əski abidələrlə, daha çox isə «Kitabi-Dədə Qorqud» ilə yaxından səsleşir. Əsərin təhkiyə üsulu sadədir. Məsnəvi əruzun həcəz bəhrindədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi ədəbi dilimizin ilk təşəkkül dövrlərinə məxsus əlamət və gözəllikləri əks etdirən bu əsər bədii təsvir və ifadə vasitələrinin təbiiliyi, xəlqiliyi və canlılığı ilə seçilir. Şairin zövqlə seçib işlətdiyi rəngarəng bənzətmə, mübaligə, bədii təyin, metafora və təzadlar öz qidasını canlı xalq dilindən almışdır: «Dastani-Əhməd-Hərami»də mənfi surət, şər qüvvə daha qabarıqdır, poemanın adı da onun adından alınıb, «dastan» sözü işlənmişdir. Bu da təbii idi. Mənfi qəhrəmanın adına əsər bağlamaq poemanın ruhu ilə bir araya sığmırdı. Burada işlənən «dastan» kəlməsi əhvalat, hadisə və macərə mənasını daşıyır. Poemada isə, əsasən, həyatın mənfilikləri, insan təbiətində olan sifətlər tənqid olunur. Şair hər məclisin əvvəlində və sonunda dinləyicilərinə üz tutur. Görünür ki, əsərin müəllifi nağılçı və qissəxan kimi fəaliyyət göstərmiş, xalq incilərini nəzmə çəkib yaymışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında qədimdən möhkəm yer tutan epik ənənələrdən biri qadına yüksək münasibətin bədii ifadəsidir. «Dədə Qorqud» qəhrəmanlarından Burla xatun, Selcan xatun və Banuçiçək ərənlər ərəni igidlərlə qarşılaşır, at minib ox atır, yeri gələndə Oğuz igidlərini belə kölgədə qoyurlar. Güləndam da bu qadınlar silsiləsinə daxildir, onların xələfidir. O, mərdliyi, qəhrəmanlığı və mənəvi-daxili gözəllikləri ilə ürəklərə yol tapır, sevilir. Tale onu Əhməd Hərami kimi quldurla qarşılaşdırırsa da, lakin onun üzərində mənəvi və cismani qələbə çalır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un özündənsonrakı milli ədəbiyyatın inkişafındakı rolu böyük olmaqla bərabər məzmunca da zəngindir. Bu cəhətdən tədqiqatçılar onun Azərbaycan bədii nəsrinin, ümumiyyətlə, nəsr dilinin inkişafına təsirinə də diqqət yetirmişlər. Ə.Sadıqov yazır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili ilə XVI əsrdə qələmə alınmış məşhur «Şühədanamə», «Şeyx Səfi» təzkirəsinin, Məhəmməd Füzulinin nəsr əsərlərinin, habelə XVII əsrin sonlarında qələmə alınmış «Şəhriyar» dastanının dil faktlarının müqayisəsi də bu abidələrdəki dil varisliyini təsdiq edir və aydın şəkildə göstərir»¹

«Hədiqətüs-süəda» («Xoşbəxtlər bağçası») Füzulinin həcmcə ən böyük əsəri olmaqla bərabər, Kərbəla vəqəsinə həsr olunmuş ən möhtəşəm sənət örnəyidir. Füzulinin bu mövzuya müraciət etməsinin müxtəlif səbəbləri göstərilir. Bu səbəblər içərisində daha çox onun türkçülüğü, türk xalqına, türk dilinə olan böyük hörmət və məhəbbəti, milli təəssübkeşliyi ilə bağlılığı ön plana çəkilir. «Hədiqətüs-süəda»da klassik şeirin çeşidli janrlarından istifadə olunmuşdur. Əsərdə nəsrə nəzmin növbələşməsi, lirik rəcətlərin bolluğu xalq dastanlarımızdan gəlmə bir ənənədir, forma və şəkildə Azərbaycan xalq dastanlarına çox yaxındır. Burada nəsr ilə nəzm növbələşərək ahəngdar surətdə bir-birini tamamlayır. Dastan ənənəsi olan bu üslubu seçən Füzuli dini mövzunu həm məna-məzmun, həm də bədii gözəlliyinə görə xəlqi, milli bir ruhda canlandırır, onu doğma ədəbiyyata məxsus ənənələrlə vəhdətdə verir. Xalq ədəbiyyatının ruhu burada da hakimdir. Zəmanənin zülm və şərindən qafil olanlar şəhidlik dərdini anlaya bilməz. Nəfsə qalib gələn insan ən kamil insandır. Birinci babın «Yəqub» fəslində Füzuli «Yusif» hekayətində Züleyxanın Yusifi xəlvətə çağıraraq ondan murad istəməsi və Yusifin quyuya salınması Yusifin Züleyxanın əmri ilə zəncirlənərək zindana salınması Beyrəyin başına gələnlərlə oxşardır.

XVII-XVIII əsrlərdə şifahi və yazılı ədəbiyyatın əlaqələri daha da möhkəmlənmişdi. Bu əlaqə XVIII əsr şairi Məhcür Şirvaninin «Qisseyi-Şirzad» poemasında da özünü göstərir. «Qisseyi-Şirzad» lirik-epik poemadır. Poemanın ilk səhifələrində münəccimlər rəm atıb Səmərqənd şahı Ərdəşir şahın gələcək taleyindən xəbər verirlər. Daha sonra epik qəhrəman adı olmayan bir şəraitdə dünyaya gəlir. Ona şir analıq edir. Uşağın şir tərəfindən böyüdülməsi motivi də folklor motividir. «Dədə Qorqud»da Basatı arslan böyüdür. «Oğuznamə»də Aruzun oğlunun qüvvət mənbəyi arslanla bağlıdır. Şirzad ilk dəfə ana döşündən yox, şir döşündən süd əmir. Lakin tacir Xacə Şəban onu tapıb Kabilə aparır, böyüdür, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Bu da şifahi ədəbiyyatdan gəlirdi, həm də onun dərin ictimai mənası vardır. «Qisseyi-Şirzad»da da Şirzadın fəlakətdən qurtulub xoşbəxtliyə çatmasının adı bir tacirlə əlaqələndirilməsi təsadüfi deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, tacir sinfi ilə hakim təbəqənin qarşılıqlı əlaqələrinin ifadəsi kimi səsleşir. Aşıqanə-qəhrəmanlıq dastanında Şirzadın eşq macəraları da xüsusi bir yer tutur. Kabil hökmdarı Zərrin şah şəhər meydanında şirlərin döyüşməsinə tamaşa edərkən şirlər adamların üzərinə hücum çəkir. Şirzad bir an fikirləşmədən meydana atılaraq şirləri öldürür, həm camaatı, həm də şahı fəlakətdən qurtarır. Buna görə də, Zərrin şah öz qızını ona vermək qərarına gəlir. Poemada bu epizod «Dədə Qorqud»da Qanturalının Trabzonda üç vəhşi heyvanla vuruşunu xatırladır. Hər iki abidədə qəh-

¹ Sadıqov Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan nəsr dili / «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 208

rəmanın evlənməsi onun igidliyi ilə əlaqələndirilir. Şirzad da belə cəngavərlərdəndir. Onun igidliyi əsl möcüzədir. Onun əməli də adına (şir balası) uyğundur. Şirzad təkbaşına divlə vuruşub sevgilisini xilas edir. Məhəbbət fərdi olduğu kimi, onun igidliyi də fərdi səciyyəyə daşıyırdı. Bu döyüş səhnəsi müəyyən mənada poemada «Dədə Qorqud»da Basatın Təpəgözü öldürməsi əhvalatını xatırladır. Hər iki qəhrəman gürz, ox, qılınc işlədir. Təpəgözün də, divin də öldürülməsi insanın şərə qalib gəlməsi deməkdir.

Qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un orta əsrlər poeziya dilinin inkişafına təsirini Nəsimi şeirlərində işlənmiş çoxsaylı «Dədə Qorqud» ifadələri səviyyəsində prof. Ş.Cəmsidov, M.P.Vaqif yaradıcılığında işlənmiş «Dədə Qorqud» sözləri səviyyəsində Ə.Fərzəliyev kifayət qədər sanballı faktlar əsasında araşdırmışlar¹. Beləliklə, tədqiqat belə bir mühüm elmi gerçəyi üzə çıxarmaqla onu təsdiq edir: «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri dastanın Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunduğu XX əsrin birinci yarısı ilə başlanmır. Burada iki təsir səviyyəsindən söhbət gedə bilər: Birincisi, dastanın nəşri ilə başlanan zahiri təsirdir. Dastan nəşr olunduqdan sonra cəmiyyətdə yayıldı və ədiblər eposun süjet və obrazlarından, mənəvi gözəlliyindən ilham alıb yeni əsərlər yaratmağa başladılar. İkincisi, müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin ruhunda yaşayan «Qorqud» bədii potensialıdır. Bu, yuxarıda dəfələrlə vurğulanmış «Dədə Qorqud» poetik energetikasıdır. Epos Azərbaycan etnik-mədəni düşüncəsinin bütün mənalı dəyərlərini özünə konsentrə edərək xalqın düşüncəsinin enerji qaynağına çevrilmişdir. Əslində, XX əsrin birinci yarısında çap olunaraq cəmiyyətdə yayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu yazıçı və şairlərimizin düşüncəsinin dərin qatlarında genetik irs kimi mövcud olan, onların şüuruna düşüncə simvolu kimi genetik yolla (anadangəlmə üsulla) ötürülmüş «Dədə Qorqud» ruhunu oyatdı. Müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin dastana olan coşğun marağının əsasında bu amil durur. Yəni dastan ədiblərimizi, sadəcə olaraq, özünün maraqlı süjet və obrazları ilə cəlb etmədi. Onların düşüncəsinin dərin qatlarında yaşayan etno poetik arxetipləri oyatdı. «Arxetiplər» – “düşüncənin energetik qaynaqları” hərəkətə gəlmək üçün həmişə hazır vəziyyətdə olur. Arxetiplərin hərəkətə gəlməsi onları oyadacaq gücə malik təsirin mövcudluğu zamanı baş verir. «Kitabi-Dədə Qorqud» məhz belə bir təsir gücünə malik eposdur. O öz təsiri ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatına tamamilə yeni mövzular və ədəbi-bədii ovqat gətirdi. Bu amillər «Kitabi-Dədə Qorqud»un müasir

Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələsini kompleks halda öyrənməyi - zahiri və batini (daxili, gizli, alt qatda qalan) cəhətləri nəzərə almağı tələb edir. Əks halda problemin həlli üzəndən görünən səthi məsələləri əhatə edə bilər.

Dissertasiyanın “Kitabi-Dədə Qorqud» və müasir Azərbaycan nəsrinin inkişaf xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəslində müasir nəsrə «Dədə Qorqud» motivlərinin yaratdığı milli-mənəvi istiqamət, «Dədə Qorqud» ideyalarının nəsrə milli özünütəsdiq vasitəsi kimi təzahürü və eposun postmodernist roman düşüncəsinin inkişafına təsiri kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Fəsilə müəyyənləşdirilmişdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun tədqiqi biri-biri ilə əlaqəli olan iki mühüm amilə diqqət yetirməyi tələb edir:

Birincisi, əlyazması XIX əsrin ikinci onilliyindən tapılaraq elm aləminə məlum olan eposun XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan cəmiyyətinə «gəlişi» tarixi.

İkincisi, XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan cəmiyyətində başlayan milli-ideoloji repressiyalar və onların fonunda eposun və eposa hər hansı münasibətlə diqqət yetirmiş ədiblərin (ümumən ziyalıların) qanlı təqiblərə məruz qalması.

Bu amillər biri-biri ilə ayrılmaz dərəcədə bağlıdır. İlk baxışda onlara diqqət yetirilməsi, bəlkə də, lüzumsuz görünür. Ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun araşdırılması problemi həmin amillərin biri-biri ilə bağlı olduğu dərəcədə onlara da bağlıdır. Bütün bunları biri-birinə bağlayan «milli tale» anlayışıdır. Bu tale bir qapalı üçbucaqdır: «Kitabi-Dədə Qorqud», milli ədəbiyyat və milliliyin repressiyası.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un istər bir epos kimi, istərsə də bədii ədəbiyyatdakı ədəbi taleyi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Bu tarixlər bütün məkan-zaman sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dedikdə, XX əsrin 20-ci illərindən bugünəqədərki ədəbiyyat nəzərdə tutulur. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycana «gəlişi» də həmin dövrə təsadüf edir. Ümumiyyətlə götürüldükdə, «Dədə Qorqud» və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı məsələsinə problemin müxtəlif səviyyələrində yanaşılmışdır. Aparılmış araşdırmaları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək mümkündür:

Birincisi, problemə ümumazərbaycan ədəbiyyatı aspektində baxış. Bu istiqamətdəki yazılarda eposun müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin ümumi mənzərəsi yaradılır.

İkincisi, problemə konkret ədəbi növlər, janrlar və müəlliflər aspektində baxış. Bu istiqamət daha çox poeziya məsələlərinə həsr

¹ Cəmsidov Ş. Nəsimi şeirlərində Dədə Qorqud ifadələri / İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1973, s. 218-231; Fərzəli Ə. Dədəm Qorqud (şeyr) / Fərzəli Ə. Hamı yenidən doğulmalıdır (şeyrlər və novellalar). Bakı: Ozan, 1997, s. 13-14

olunmuş məqalələrdən təşkil olunur.

Birinci istiqamətlə bağlı göstərmək olar ki, prof. T.Hacıyev müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» mövzusu ilə bağlı bədii əsərləri «Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı» adı altında ümumiləşdirərək onların elmi səciyyəsini vermiş, başqa bir yazısında ümumən çağdaş ədəbi düşüncədə Dədə Qorqud motivlərinin taleyini izləmişdir¹. Bu istiqamətdə ədəbiyyatşünas alim N.Ələkbərlinin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusunda ayrıca yazı həsr etmişdir². Göstərilən istiqamətdə Ş.Məmmədovun «Müasir yazılı ədəbiyyatımızda «Dədə Qorqud» motivləri» və «Dədə Qorqud» və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı məqalələri³, o cümlədən H.Həşimliyin «Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri» adlı məqalələri xüsusi maraq doğurur⁴.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində prof. T.Hacıyevin çox uğurlu ad verdiyi «Dədə Qorqud ədəbiyyatı» içərisində ilk qələm məhsulları Ə.Dəmirçizadə və M.Rzaquluzadəyə məxsusdur.

İkinci fəslin “Müasir nəsrə «Dədə Qorqud» motivlərinin başlanğıcı: milli-mənəvi istiqamət” adlanan **birinci yarım fəslində** göstərilir ki, müasir Azərbaycan nəsrində «Dədə Qorqud» motivləri M.Rzaquluzadənin yazdığı iki povestlə başlayır. Yazıcının 1947-ci ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının 4-cü sayında çap olunmuş «Dəli Ozan» povesti «Dəli ozan», «Ceyran ovu», «Qoca canavar». «Qoşa çadır», «Gəmidə», «Can səsləri»; «Dənizdə toy» kimi 7 hekayədən ibarətdir⁵. Sənətkarın 1948-ci ildə «El gücü» adlanan kitabda⁶ çap olunmuş eyniadlı povesti də 7 hekayədən ibarətdir: «İgidin adı». «Çuğul», «Ov», «Ana ürəyi - dağ çiçəyi», «Çapar», «Ata sevgisi», «Cana - can,

qana - qan»¹.

Hər iki povest birbaşa «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə bağlıdır. «Dəli ozan» əsərinin məzmunu eposun «Bamsı Beyrək» boyu, «El gücü» povesti «Dirsə xan oğlu Buğac» boyu ilə sıx şəkildə bağlıdır. Yazıçı boyların məzmununu öz povestlərində hekayələşdirmişdir: hər boyun süjetini müxtəlif motivlərə ayıraraq, hər bir motivi bir hekayənin mövzusunda çevirmişdir.

M.Rzaquluzadənin povestləri «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə o dərəcədə səsleşir ki, ilk baxışda bu əsərlər dastanın müvafiq boylarının hekayələşdirilməsi təsirini bağışlayır. Eposla tanış olan hər kəs povestləri oxuduqca onların hansı boylarla, boyların hansı qəhrəmanları, hansı süjet və motivləri ilə bağlı olduğunu dərhal təsəvvür edə bilir. Lakin bu, M.Rzaquluzadənin əsərlərinin eposla səsleşməsinin zahiri tərəfidir. Burada çox dərin qatlara işləyən yaradıcılıq prosesləri var və o, ilk baxışdan zəif müşahidə olunur. Yazıçı eposdan müəyyən boyları bədiiləşdirərkən onlara həm də sərbəst yanaşmış, süjetləri öz yazıçı ideyasına uyğun dəyişdirmişdir. Bu elementlər süjetin üst qatında açıq-aydın bilinən səviyyəni təşkil edir. Alt qatda isə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» probleminin ana sütununu təşkil edən «yazıçı və epos» münasibətlərinin mürəkkəb sistemi durur.

M.Rzaquluzadənin «El gücü» povestindəki «Ana ürəyi - dağ çiçəyi» hekayəsində «ana südü», «dağ çiçəyi» kimi simvolların eposdan gələn ana xətt kimi əsas leytmotivə çevrilməsinin üst qatında yazıçı təxəyyülü, nasir istedadının itiliyi, yaxud ədəbi məharət və bacarığı durursa, alt qatda bu, yazıçı düşüncəsi ilə epos düşüncəsinin qovuşması, vahid düşüncə axarında (kanalında) birləşməsidir. Bu qovuşma – birləşmə məsələyə analitik-psixoloji cəhətdən yanaşdıqda «yazıcının etnik düşüncənin arxetiplər sisteminə» köklənməsi, «milli düşüncənin energetik potensialı olan epos kanalına» qoşulması deməkdir. Əslində, M.Rzaquluzadənin əsərlərini bu gün ölməyə qoymayan, onları daim oxucu diqqətində saxlayan, «Ana ürəyi - dağ çiçəyi»ni isə milli uşaq ədəbiyyatımızın şedevrinə çevirən də elə bu – Azərbaycan xalqının milli-mənəvi energetikasının qaynağı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun arxetipik simvollarının onun əsərlərində müasir bədii obraz və fiqurlar şəklində təəcəssümüdür. M.Rzaquluzadənin əsərləri bir həqiqəti – onun öz xalqına, milli-mənəvi dəyərlərə qırılmaz bağlılığını parlaq şəkildə nümayiş etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu sənətkarı vəcdə gətirmiş, M.Rzaquluzadə eposda milli xarakterlərin daşıyıcısı olan obrazlardan ilham almışdır.

¹ Rzaquluzadə M. El gücü («Dədə Qorqud» boyları üzrə hekayələr) / Qorqud ədəbiyyatı (Bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 15-32

¹ Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4-14; Hacıyev T. Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqud motivləri // «Dədə Qorqud» jur., 2004, № 3, s. 3-14

² Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9, s. 13-17; Ələkbərli N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 42-50

³ Məmmədov Ş. Müasir yazılı ədəbiyyatımızda «Dədə Qorqud» motivləri // «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jur., 1989, № 2, s. 50-55; Məmmədov Ş. «Dədə Qorqud» və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. «Azərbaycan müəllimi» qəz., 1992, 17 iyun

⁴ Həşimli H. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Elmi əsərləri», 1998, № 2, s. 56-58

⁵ Rzaquluzadə M. Dəli Ozan; Ceyran ovu; Qoca canavar; Qoşa çadır; Gəmidə; Can səsləri; Dənizdə toy («Dədə Qorqud» dastanları əsasında yazılmış hekayələr) // «İnqilab və mədəniyyət» jur., 1947, № 4, s. 53-76

⁶ Rzaquluzadə M. El gücü («Dədə Qorqud» boyları üzrə hekayələr). Orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üçün). Bakı: Uşaqgəncləş, 1948, 103 s.

«Mənəvi istiqamət» xətti M.Rzaquluzadənin «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundan ilhamlanmasının əsas yaradıcı keyfiyyətini təşkil etməklə onun əsərlərinin nümunəsində müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərinin «mənəvi istiqamət»də bədiiləşməsinin əsasını təşkil etdi. Əslində, sənətkarın yaşadığı dövrün – stalinizm dövrünün ab-havası içərisində eposun «oğuzçuluq» («oğuz-türkçülük») ideologiyasını əks etdirən etnik-millî ideyalarının (Azərbaycan) sovet ədəbi fikir dövryyəsinə daxil etməyin yeganə yolu elə «mənəvi istiqamət», yəni millî-etnik ideyaları «mənəvi formullar» - obraz və motivlər şəklində vermək idi. M.Rzaquluzadə bu yolla getmiş, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı millî-mənəvi ideyaları bədii-mənəvi konseptlərə – «millî» xarakterin «mənəvi» keyfiyyətlərinin bədii təcəssümünə çevirmişdir.

Yazıcının öz povestlərində «Buğac» və «Bamsı Beyrək» boy-larına müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Oğuz-türk epik ənənələrinin bu obrazlarda təcəssüm edən başqa bir keyfiyyəti onların yazıçıya verdiyi «mənəvi manevr» imkanlarıdır. M.Rzaquluzadə obrazların bu «mənəvi manevr etmək» imkanlarından məharətlə istifadə edərək «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bədiiləşdirilməsi sahəsində «mənəvi istiqamətin» əsasını qoymuşdur.

Millî nəsrimizdə bu «mənəvi istiqamətin» səmərəli davamını yazıçı Ə.Muğanlının (Qurbanovun) nəsrində müşahidə edirik. Yazıcının «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazdığı əsərlər 1968-ci ildə çap olunmuş «Məclisə Dədə Qorqud gəldi» adlı hekayə-əfsanə¹, 1973-cü ildə çap olunmuş «Qorqud dədənin öyüdü» hekayəsini² və 1969-1972-ci illər arasında yazılmış «Şəhriyar» povestini³ əhatə edir.

Öncə qeyd edək ki, Ə.Muğanlının bu üç əsərini (iki hekayə və bir povest) biri-biri ilə birləşdirən, onların «vahid» əsərin tərkib hissələri kimi qovuşduran bir forma-janr xüsusiyyəti var. Yazıçı həm hekayələrini, həm də povesti janr, forma, həcm keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq bir «əfsanə» kimi düşünmüşdür. Ə.Muğanlı həm forma, həm də məzmun baxımından əfsanələrin janr poetikasının sonsuz məkan-zaman hüdudlarından istifadə etməklə müasir düşüncəmizin dərinliklərində yaşayan «Dədə Qorqud» arxetiplərini canlı mənəviyyat və ədəbiyyat hadisəsinə çevirə bilmişdir.

Yazıcının «Dədə Qorqud» motivləri ilə bağlı əsərlərini nəzərdən keçirərkən bir cəhəti də müşahidə etmək olur. Bu da ondan ibarətdir ki,

istər hekayələr, istərsə də povest – üçü də sanki bir əsərin tərkib hissələridir. Bunu onunla izah etmək olar ki, «Dədə Qorqud» motivləri keçən əsrin 60-cı illərinin sonu – 70-ci illərinin əvvəlində Ə.Muğanlının düşüncəsini dərinlən məşğul etmiş, bu motivlər əvvəlcə hekayə-əfsanələr, daha sonra povest-əfsanə şəklində öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Bu cəhətdən, yazıcının «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yaradıcılığının əsas keyfiyyətlərini özündə «Şəhriyar əfsanəsi» povesti birləşdirir.

«Şəhriyar əfsanəsi»ndən bəhs edən müəlliflər onu «Dədə Qorqud» motivlərini əks etdirən əsər kimi səciyyələndirirlər. Əslində isə bu povest özündə iki ənənəni - «Kitabi-Dədə Qorqud» və Avesta-Zərdüştilik ənənələrini əks etdirir. Bu, təhlil nəticəsində üzə çıxan müşahidə deyil. Yazıçı əsərin məzmununu Azərbaycan xalqının qədim fəlsəfi-mifoloji, epik-fəlsəfi görüşlərindən «yoğurmuşdur». O, əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu və Avesta-Zərdüştilik görüşlərinin ruhunu «mənəvi istiqamətdə» romantik-bədii yolla qovuşdurmuşdur.

Əsərdə diqqəti cəlb edən mühüm bir məsələ povestin süjet-kompozisiya quruluşudur. Yazıçı burada çox mürəkkəb poetik kombinasiya qurmuş, «Dədə Qorqud» ənənələri ilə Avesta görüşlərini biri-birinə birləşdirmişdir. Əsər iki hissədən ibarətdir və bu hissələri müəllif «boy» adlandırmışdır. Burada «Dədə Qorqud» ənənəsi ilə Avesta görüşləri birləşdirilmişdir. İki boyun biri elin şad günlərini, o birisi isə qəmli, yaşlı günlərini təsvir edir. Başqa sözlə, boylardan birincisi toyla, ikincisi yasla bitir. Birinin sonunda toy, o birində isə yas olur. Beləliklə, Ə.Muğanlı bu iki boyun simasında Avesta-Zərdüştilik görüşlərindən gələn Xeyir-Şər fəlsəfəsinin vəhdətini yaratmışdır. Xeyir və Şərin vəhdəti atəşpərəstlikdə dünyanın birliyinin əsasını təşkil edir. Ə.Muğanlı bunu əsərə gətirməklə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin dini-fəlsəfi görüşlərinin bədii vəhdətini yaratmağa nail olur.

Povestin əsas qəhrəmanlarından olan Gözəl düşmən sərkərdəsi ilə vuruşub onu məğlub edir. Lakin bu, tək-cə sərkərdələrin yox, eyni zamanda ideologiyaların vuruşu idi. Ə.Muğanlı əsərdə müxtəlif ideologiyaları, dini-fəlsəfi görüşləri qarşı-qarşıya gətirib onların bədii vəhdətini tapmağa çalışır. Elə bir vəhdət ki, elin, vətənin, ölkənin, dövlətin birliyini təmin etsin: «Gözəl iki səsin, iki mərasimin arasında dayanmışdı. Bir yanda uşaqlıqda adət elədiyi kahinlərin duası, rəqsi, o biri tərəfdə isə ilk dəfə eşitdiyi «Allahu əkbər» sədələri. Bu vaxt keçən bahar onların toyuna gəlmiş Bəbir yadına düşdü, onun dediklərini xatırladı: «Babəkin xürrəmiləri heç bir dinə boyun əymirlər. Onlar yalnız adamların qardaşlığına, dostluğuna, bərabərliyinə, sədaqətinə inanırlar»... Qədirin sözləri səsləndi qulaqlarında: «Təsəllin qılıncın olsun, uca tut

¹ Qurbanov (Muğanlı) Ə. Məclisə Dədə Qorqud gəldi (əfsanə) // «Azərbaycan» jur., 1968, № 6, s. 171-176

² Muğanlı Ə. Qorqud Dədənin öyüdü (hekayə) // «Ulduz» jur., 1973, № 8, s. 24-29; Təkrar nəşri: Muğanlı Ə. Şikəstə. Bakı: Gənclik, 1979, s. 5-13

³ Muğanlı Ə. Ömürdən yeddi yarpaq. Bakı: Yazıçı, 1984, 283 s.

qılıncımızın şərəfini, şöhrətini»¹.

Əsərin bütün ideoloji ruhu, milli-mənəvi qayəsi, «mənəvi istiqamət» ideoloji görüşlərin qarşılaşdırıldığı bu səhnədədir. Burada:

kahinlərin duası – atəşpərəstlik ideologiyası;

«Allahu əkbər» sədələri – islam ideologiyası;

Babəkin igidlərinin heç bir dinə boyun əyməməsi – xürrəmlik təriqətinin ideologiyası;

Qədirin: «Təsəllin qılıncın olsun» sözləri – milli vəhdət ideologiyası haqqında yazıçı konsepsiyasıdır.

Burada, fikrimizcə, mətnaltı səviyyədə ciddi müəllif konsepsiyası var. Ə.Muğanlı bu paslı qılıncı Azərbaycan xalqının qanında yaşayan müstəqillik, mübarizlik, qəhrəmanlıq ruhunun simvolu kimi əsərə daxil etmişdir. Paslı qılınc obrazının şifrəsini yazıçı Qədirin sözlərində ifadə etmişdir: «Təsəllin qılıncın olsun, uca tut qılıncımızın şərəfini, şöhrətini». Bu, Qədirin təkcə öz sevgilisi Gözələ vəsiyyə və nəsihəti yox, eləcə də yazıçının oxucuya ünvanladığı poetik manifestasiyadır.

Beləliklə, M.Rzaquluzadə və Ə.Muğanlı nəsrinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bədiiləşmə səviyyəsi ilk əvvəl «mənəvi istiqamət»lə bağlı olmuşdur. Ədiblərimiz eposun milli ideyalarını antimillə sovet cəmiyyətinə mənəvi ideyalar adı altında gətirməklə, əslində, milli düşüncəni diri saxlamağa, ölməyə qoymamağa çalışmışdılar. Bunun belə olmasını «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinin xüsusən Anarın nəsrində ifadəsi olan «milli özünütədiq istiqaməti» aydın şəkildə təsdiq edir.

İkinci fəslin “Dədə Qorqud” motivləri nəsrə milli özünütədiq vasitəsi kimi” adlanan **ikinci yarımfəslində** göstərilir ki, keçən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan nəsrində «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yeni bir tendensiya da özünü göstərməyə başlayır. Bu, eposun obraz və ideyalarından milli özünütədiq vasitəsi kimi istifadə edilməsi idi. Həmin istiqamətin əsası görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anarın yaradıcılığında qoyulur. Onun 1969-1972-ci illərdə yazdığı «Dədə Qorqud» povesti ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» milli ədəbi düşüncədə milli özünütədiq, milli oyanış və dirçəliş qaynağı kimi tərənnüm olunur.

Milli ədəbiyyatda (nəsrə) «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yaranan bu milli özünütədiq istiqaməti M.Rzaquluzadə ilə başlanan, Ə.Muğanlı ilə davam etdirilən «mənəvi istiqamət»in həm davamı, həm də ondan fərqlənən müstəqil düşüncə axarı idi. Onun yazıçı Anarla başlanması təsadüfi deyildir. Belə ki, Anarın «Dədə Qorqud» istiqamətindəki yaradıcılığı bütöv Azərbaycan ədəbiyyatında, sözün gerçək

anlamında, diqqətəlayiq hadisədir. Anarın yaradıcılığı milli ədəbiyyatımızın xüsusi səhifəsi olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu da Anar yaradıcılığının xüsusi səhifəsidir.

Müasir ədəbiyyatda «Dədə Qorqud» motivləri məsələsinə münasibətdə Anar yaradıcılığını M.Rzaquluzadə və Ə.Muğanlıdan fərqləndirən bir keyfiyyət də var. Bu, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun onun təkcə bədii yaradıcılığında deyil, eyni zamanda elmi yaradıcılığında mühüm yer tutmasıdır. Eposu eyni zamanda həm elmi, həm də bədii düşüncənin obyektinə çevirmək ənənəsi, əslində, Ə.Dəmirçizadədən başlanır. O, «Dədə Qorqud» mövzusunda dram əsərləri ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinin əsasını qoyduğu kimi, eposun dili ilə bağlı qiymətli və fundamental əhəmiyyətə malik olan əsərlər yazmışdır.

Anarın «Dədə Qorqud» yaradıcılığının əsasında «Dədə Qorqud» povesti durur. Başqa sözlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu onun yaradıcılığında həm uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işlənmiş, müəllif epos əsasında həm povest yazmış, həm də kinossenari (özünün adlandırdığı kimi: «kinodastan») işləmişdir. Anarın biri-birindən ayrılmaz olub, əslində, bir «bütöv əsəri» (vahid yaradıcılıq hadisəsini) təşkil edən bu yaradıcılığın mərkəzində «Dədə Qorqud» povesti durur. Əslində, vahid bir əsər olub, kinoda, səhnədə müxtəlif versiyaları işlənmiş bu yaradıcılığın çox uğurlu taleyi var. Həmin əsərlər Azərbaycan və rus dillərində Bakıda və Moskvada dəfələrlə nəşr olunmuşdur¹.

«Dədə Qorqud» povestində Anarın eposa bədii yanaşma üslubu indiyədək nəzərdən keçirdiyimiz M.Rzaquluzadə və Ə.Muğanlı üslubları ilə bəzən üst-üstə düşsə də, əslində, tamamilə fərqlidir. Onun yaradıcılığında isə dastana «bütöv» yanaşma var. Yəni ilk baxışdan elə təsir bağışlayır ki, onun povestində «Dədə Qorqud» dastanı, müəyyən yaradıcı əməliyyatlarla, müasir nəsr təhkiyəsi əsasında, sadəcə olaraq, bədiiləşdirilmişdir. Əslində isə məsələ göründüyündən daha mürəkkəbdir. Povesti diqqətlə oxuduqda biz yaradıcı müəllifi əsərin hər bir səhnəsində aydın şəkildə müşahidə edirik. Anar sanki özü əsərin bir obra-

¹ Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) // «Azərbaycan» jur., 1974, № 1, s. 45-104; Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) / Anar. Adamın Adamı. Bakı: Azərənşr, 1977, s. 415-503; Anar. Dədə Qorqud (povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.; Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) / Anar. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azərənşr, 1988, s. 203-280; Anar. Dədə Qorqud. Bakı: Yurd, 1999, 84 s.; Anar. Деде Коркуд (киноэпос). Перевод Э.Везировой и В.Портнова // Жур. «Литературный Азербайджан», 1974, № 10, с. 74-106; № 11, с. 71-96; Anar. Деде Коркут: повесть по мотивам азербайджанского эпоса. Москва: Детская литература, 1980, 126 с.; Anar. Деде Коркут: повесть по мотивам азербайджанского эпоса. Баку: Гянджлик, 1988, 124 с.; Anar. Деде Коркут / Перевод Э.Везировой и В.Портнова. Баку: Юрд, 1999, 84 с.

¹ Muğanlı Ə. Göst. əsəri, s. 86.

zıdır, ancaq gözə görünür. Burada müəllif subyekti ilə eposun canı və ruhunu təşkil edən Dədə Qorqud obrazı arasında bir bağlılıq var. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Dədə Qorqud obrazı boyların hamısının süjetində iştirak etmir, bəzən gəlib igidliyə görə ad verir, Beyrəyin elçiliyini edir və s. Əsas rolu isə boyların sonunda gəlib «boy-boylamaq, soy-soylamaq, oğuznamə düzüb-qoşmaq»dır. Yəni bu obrazın süjet fəallığı yoxdur. O, süjet hadisələrinə birbaşa daxil olan digər obrazlardan fərqlidir. Onlarla həm bir sırada (süjetdə), həm də onların fəvqündə (süjetin üstündə) durur. «Oğuznamə» yaradan Dədə Qorqudun digər obrazlardan fərqli olaraq «müəllif» statusu var. Dədə Qorqud - müəllif-obrazdır. Yazıçı Anarı da biz povestdə «müəllif-obraz» kimi «görürük». Ancaq bu, gözlə müşahidə olunan görüntü deyil. O, sanki povestin süjetinin içindədir, ancaq zahirən gözə görünür. Burada çox maraqlı obraz kombinasiyası var. Eposun obrazlar sistemi «Bütün obrazlar + Müəllif obraz Dədə Qorqud» kimi ikiqatlı prinsiplə qurulmuşdursa, povestin obrazlar sistemi üçqatlı quruluşa malikdir: «Bütün obrazlar + Müəllif obraz Dədə Qorqud + Müəllif obraz Anar». Burada (povestdə) «hər kəsin» öz süjet yükü var. «Bütün obrazlar» öz süjet funksiyaları ilə süjetin funksional sistemini hərəkətə gətirirlər. Anar «müəllif-obraz» Dədə Qorqudun eposdakı funksional strukturunu povestdə olduğu kimi saxlamışdır. Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqündədir. Anar özü də povestin mətnində iştirak edir. Lakin onun iştirakı mətnin quruluşunun süjet qatında deyil, ümumi mətn səviyyəsindədir: Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqündə olduğu kimi, Anar da həm mətnin içində, həm də fəvqündədir. Onun mətnin quruluşunu təşkil edən elementlərin hamısı kimi öz «məna yükü» var. Bu - milli tarixi tale yüküdür. Anar milli mədəniyyətin «ana kitabını» povestdə milli tarixin ana sütununa, milli taleyin məhvərinə çevirmişdir. Həmin milli tale yükü əsərdə qatbaqat quruluşa malik mürəkkəb müəllif konseptini təşkil edir. Burada milli tale epoxal-tarixi layların üzvi sistemidir. Bizim təhlilimizdə Anarın mətnə daxil etdiyi «milli tale yükünün» hələlik üç qatı aşkarlana bilər:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundan gələn oğuz milli tarixi;
2. Oğuz tarixinin də onun içərisinə bütövlükdə daxil olduğu ümumtürk milli tarixi;
3. Oğuz-Türk taleyinin içində olan Azərbaycan milli tarixi.

Bu üç qat biri-birinin içində olub, vahid orqanizmi təşkil etməklə «ümummilli tale» yaradır. Həmin «ümummilli tale» «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «oğuzların tarixi» kimi təcəssüm olunmuşdur. Anar isə öz povestində hər üç layı – oğuz tarixi, ümumtürk tarixi və Azərbaycan tarixini həm ayrılıqda, həm də bütöv bir orqanizm kimi

əsərə daxil etmişdir.

Beləliklə, bu milli ideyalar «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının canında, ruhunda yaşamaqla müasir ədəbiyyatımıza dastanın özündən gəlir. Həmin ideyalar öncə M.Rzaquluzadə, daha sonra Ə.Muğanlı nəsrində «mənavi istiqamət», Anar nəsrində isə «milli özünütdədiq istiqaməti» kimi təzahür edir. Daha sonra isə Azərbaycan nəsrində K.Abdullanın yaradıcılığının simasında «Dədə Qorqud» motivlərinin tamamilə yeni və orijinal yozum istiqaməti yaranır.

İkinci fəslin “Dədə Qorqud” eposu postmodernist roman düşüncəsində adlanan **üçüncü yarımfəslində** göstərilir ki, Azərbaycan nəsrində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının postmodernist roman «yozumu» yazıçı, şair, dramaturq prof. K.Abdullanın yaradıcılığı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, ədəbin «Dədə Qorqud» yaradıcılığı uzun illərin məhsulu olub, həm bədii, həm də elmi əsərləri əhatə edir. Müəllifin mövzu (tematik motivlər) baxımından biri-biri ilə sıx bağlı, yaxıd biri-birinin davamı olan bu yaradıcılığı fenomenal dərəcədə mürəkkəbdir. Belə ki, ədib-alimin bədii və elmi əsərləri Azərbaycan ədəbi-elmi mühitində heç kəsin yaradıcılığına bənzəməyən orijinal hadisədir. O, belə demək mümkünsə, özünəqədərki ənənə əsasında işləmir, lakin yaradıcılığında güclü bir ənənə də müşahidə olunur. Elmi mühitin qiymətləndirməkdə (səciyyələndirməkdə) çətinlik çəkdiyi bu ənənənin müəllifi elə K.Abdullanın özüdür.

«Kitabi-Dədə Qorqud» ümumən K.Abdullanın bədii və elmi yaradıcılığında mərkəzi yeri tutur¹. Əslində, K.Abdullanın «Dədə Qorqud» motivləri əsasında bədii yaradıcılığı onun eyni motivlərlə bağlı elmi axtarışlarının davamı, yaxud tərkib hissəsidir. Müəllifin elmi və bədii yaradıcılığında müşahidə olunan bu vəhdət K.Abdulla yara-

¹ Abdulla K. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili və mifoloji təfəkkürü // «Ulduz» jur., 1979, № 1, s. 57-59; Abdulla K. «Dədə Qorqud» şeirləri // «Azərbaycan» jur., 1980, № 7, s. 152-157; Abdulla K. «Dədə Qorqud» nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri // «Azərbaycan» jur., 1981, № 6, s. 151-157; Abdulla K. Azərbaycan mifologiyasının sistemli tədqiqi təcrübəsindən / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Birinci buraxılış. Bakı: Elm, 1983, s. 205-211; Abdulla K. Tədqiqatçı mövqeyi və dil abidəsinin öyrənilməsi / Azərbaycan filologiyası məsələləri. İkinci buraxılış. Bakı: Elm, 1984, s. 205-211; Abdulla K. Müəllif - əsər - oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 156 s.; Abdulla K. Beyrəyin taleyi. «Dədə Qorqud» boylarından // «Ulduz» jur., 1986, № 4, s. 46-51; Abdulla K. Dönük peyğəmbər: «Gizli Dədə Qorqud» silsiləsindən. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1989, 3 mart; Abdulla K. Gizli Dədə Qorqud Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.; Abdulla K. Beyrəyin taleyi (iki hissəli dram) / K.Abdulla. Unutmağa kimsə yox. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, s. 4-61; Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2. Bakı: Elm, 1999, 288 s.; Abdulla K. Casus (pyes) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 290-322; Abdulla K. Yarımcıq Əlyazma. Bakı: «XXI» - YNE, 2004, 288 s.; Abdulla K. Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı: Mütərcim, 2009, 376 s.

dıcılığını bütövlükdə səciyyələndirən keyfiyyətdir. Onun elmi əsərləri intellektual axtarırlarının məhsulu olduğu kimi, bədii əsərləri də, əslində, bu elmi axtarırların poetik müstəvidə davamıdır.

Yazıcının “Dədə Qorqud” motivlərini özündə ehtiva edən «Yarımçıq Əlyazma» romanı, bir növ, başdan-ayağa təzadlı və müəyyən mənada qəribəliklər üzərində qurulmuşdur. Məsələn, bu roman kifayət qədər iri həcmə malikdir: 288 səhifə. Lakin bu qədər iri həcmli romanın cəmi bir neçə cümləyə sığan məzmunu var: Oğuz elinin başcısı Bayındır xan xəbər alır ki, oğuzda cəsus var imiş. Salur Qazan onu tutdurub, sonra da oğuz bəylərinin hamısının razılığı və iştirakı ilə zindandan buraxıb, Oğuzdan getməyinə şərait yaradıb. Bayındır xan Qorqudun katibliyi ilə bir neçə günlüyə istintaq qurdurur və romanın bütöv məzmunu biri-birini təkrarlayan istintaq süjetlərindən ibarətdir. Məlum olur ki, casusun anası Boğazca Fatma bir-bir Oğuz bəylərinə yaxınlaşıb, hər bir bəyə ayrılıqda gəncliyini, onunla sevişdiyini xatırladaraq deyib ki, bu uşaq səndəndir. Beləliklə, Oğuz bəylərinin hər biri elə güman edib ki, casus onun oğludur. Ona görə də, bəylər biri-birindən gizlin casusun zindandan buraxılmasında həmrəy olublar.

Bu çox sadə və qısa məzmun məna etibarilə çox mürəkkəb və nəhəng münasibətlər sistemini əhatə edir. K.Abdullanın ustalığı ondadır ki, burada təzadlı məqamları biri-birinə üzvi şəkildə qovuşdurub. Süjetin sadəliyi məzmunun məna qloballığı ilə qovuşaraq kompozisiya mürəkkəbliyi yaradıb. Daha bir iri təzad romanda komikliklə ciddiliyin son dərəcə orijinal şəkildə birləşdirilməsidir. Süjet zahirən komikdir. Romanın süjet əsasında duran «casus» məsələsi nə qədər komik planda təsvir olunsada, onun altında çox ciddi problemlər durur.

«Yarımçıq Əlyazma» romanı orijinal kompozisiyaya malikdir. Burada mətnin üçü bədii, biri elmi olmaqla dörd ifadə planı var:

Birincisi, romanın təhkiyəçi Qorqud da daxil olmaqla oğuzlardan bəhs edən əsas süjet planı.

İkincisi, təhkiyəçi Qorqudun birinci süjet planındakı bütün hadisələrə müstəqil münasibətini ifadə edən və mətnədə mötərizə içərisində verilmiş plan.

Üçüncüsü, romanda zamanın sinxronlaşdırılması (paralelləşdirilməsi) prinsipinə əsaslanmaqla Şah İsmayıl Xətəidən bəhs edən süjet planı.

Dördüncüsü, romanda müəllifin – K.Abdullanın birbaşa iştirakını təmin edən və mətnədə ayrıca şrift düzümü ilə verilmiş elmi şərh planı.

Romanda əsas süjet ilə Xətai süjetinin arasında hadisə əlaqəsi yoxdur. Lakin burada iki zaman sinxronlaşdırılmışdır. Müəllif oxucunu fraqmentar şəkildə bir zamandan o biri zamana aparmaqla, əslində, zamansızlığı nəzərə çarpdırır. Xətai süjetində yerlə göyün, adi ilə müqəddəs

dəsin qarşılaşma modeli oxucuya oğuzlarla bağlı baş verən hadisələrin əsas mahiyyətini başa salır. Yazıcı romanın oğuzlarla bağlı süjetini «Dədə Qorqud» dastanının ifadə planının altındakı mahiyyət planı əsasında qurmuşdur. Eləcə də dastanın ifadə və mahiyyət planı arasındakı münasibətlər modelinə əsaslanıb, Xətai süjetinin «ifadə – Xızır» qatı ilə «mahiyyət – Şah İsmayıl» qatı arasında ilk baxışda görünməyən, lakin ruhla, könüllə dərk olunan əlaqə qurmuşdur. Beləliklə, romandakı iki əsas süjet planı («Dədə Qorqud» süjeti və Xətai süjeti) dastandan gələn «ifadə-mahiyyət» modeli əsasında biri-birinə qovuşmuşdur.

Romanın məkan-zaman qurumu dörd zaman qatından təşkil olunur:

1. Oğuzlar haqqında təhkiyə zamanı;
2. Xətai haqqında təhkiyə zamanı;
3. Qorqudun müəllif təhkiyəsinin zamanı;
4. K.Abdullanın müəllif-alim təhkiyəsinin zamanı.

Bu, çox qəliz roman kompozisiyasıdır və bu quruluş süjeti son dərəcə mürəkkəb işarələr sisteminə, yaxud ədəbiyyatşünas T.Salamoğlunun təbirincə, «əsl yaradıcılıq» hadisəsini ifadə edən «orijinal struktura» çevirmişdir. O yazır: «Bütün roman həqiqətin əzablı doğuluşundan ibarətdir. K.Abdulla bu prosesdə vasitəçi rolundadır, prosesin gedişinə qətiyyətlə müdaxilə etmir»¹.

Beləliklə, «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir Azərbaycan nəsrinə təsirinə ümumi şəkildə nəzər saldıqda maraqlı bir həqiqət ortaya çıxır. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu bütün zamanlarda və bütün məkanlarda, bütün məzmun və forma transformasiyalarında öz həqiqətini saxlayır. Bu həqiqət onun milli düşüncəni etnoenergetik potensiyası ilə qidalandırma gücündə ifadə olunur. Bu güc M.Rzaquluzadə və Ə.Muğanlının izlədikləri «mənavi istiqamətdə» də, Anarın izlədiyi «milli özünü-təsdiq istiqamətində» də, həmçinin K.Abdullanın izlədiyi və hələlik «postmodernizm» kimi səciyyələndirilən «istiqamətdə» də öz məzmununu dəyişmir. Azərbaycan nəsrinin iki əsrdə (XX və XXI yüzillərdə) baş verən bədii yaradıcılıq təcrübəsi milli varlığınıza var olan «Dədə Qorqud» ruhunun əbədiyyatını və həmişəyarşarlığını yalnız təsdiq edir.

Dissertasiyanın “**Kitabi-Dədə Qorqud» müasir Azərbaycan poeziyasının ideya-bədii qaynağı kimi**” adlanan üçüncü fəslində müasir poeziyada «Dədə Qorqud» motiv və ideyalarından, «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalardan bəhs olunur. Fəsilədə göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri probleminin ən çətin və ən mürəkkəb hissəsini dastanın motivlərinin müasir poeziyada necə inikas olunması təşkil edir.

¹ Salamoğlu T. Postmodernist roman konsepsiyası və «Kitabi-Dədə Qorqud» / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. XX kitab. Bakı: Səda, 2006, s. 101

Çətinlik ilk növbədə materialın son dərəcə çoxluğu ilə bağlıdır. Azərbaycan poeziyası həmişə məzmun baxımından olduğu kimi, kəmiyyət cəhətindən də zəngin olmuşdur. Əlinə qələm götürən şairlərimizin, demək olar ki, hər biri öz yaradıcılığında «Dədə Qorqud»la bağlı hansısa poetik detaldan istifadə etmişlər. «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir poeziyada izlənməsi dedikdə göz önünə, obrazlı desək, ümman nəhəngliyində material gəlir. Həmin materialı faktiki baxımdan izləmək, sistemləşdirmək çox çətin məsələdir. Bu sahədə hörmətli tədqiqatçılar T.Hacıyev, K.V.Nərimanoğlu, C.Abdullayev, N.Ələkbərov, Ş.Məmmədov, H.Həşimli, G.Babaxanova, V.Əliyev, G.Əliyeva, Q.Həsənova və başqalarının tədqiqatlarına¹ nəzər saldıqda görürük ki, bu məqalələrdə problemin müəyyən tərəfləri əks olunmuşdur.

Üçüncü fəslin “Müasir poeziyada «Dədə Qorqud» notları” adlanan **birinci yarım fəslində** deyilir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud» motivlərinin bədiiləşdirmə təcrübəsi Ə.Dəmirçizadənin keçən əsrin 40-cı illərində yazdığı «Dədə Qorqud» librettosu və «Qaraca Çoban» pyesi ilə başladığı kimi, bu sahədə şeir yaradıcılığı da elə onun özünə məxsusdur. Müasir poeziyada «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə ənənəsi daha sonra dövrün ab-havasına uyğun olmuşdur. Repressiyalar dövründə ona maraq zəifləmiş, lap sönmüş, sonralar yenə güclənmişdir. Ümumiyyətlə isə «Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatının heç vaxt tərks etməmişdir.

Azərbaycan poeziyasında xüsusilə görkəmli şairlərin yaradıcılı-

ğında «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə kiçik janrlardan (şeyrlərdən) monumental janrlara (poemalara) doğru istiqamət götürmüşdür. Bu cəhətdən B.Vahabzadə, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, V.Aslan və b. şairlər Dədə Qorqud ruhunda təkcə kiçik həcmli şeirlər yazmamış, eləcə də iri poemalar yaratmışlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan poeziyasına təsirinin səciyyəvi cəhətlərinin öyrənilməsi baxımından görkəmli Azərbaycan şairi S.Vurğunun yaradıcılığı diqqəti çəkir. S.Vurğunun «Gələcəyin toy-bayramı» şeirində Azərbaycan ölkəsi və insanının gələcəyi Dədə Qorqudla birgə təsəvvür olunur:

Alqış bizim getdiyimiz bu dediyim gələcəyə!..
Bizim Odlar ölkəsi də mahnısını deyə-deyə
Öz şeirinin nəfəsilə yaşayacaq o zaman da,
Dədə Qorqud dediyimiz min bir yaşlı bir ozan da¹.

B.Vahabzadə milli varlığımızın «hünər» keyfiyyətini vəsf edərək «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məşhur adalma motivinə istinad etmişdir:

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən².

«Kitabi-Dədə Qorqud» istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında birbaşa milli ideallar abidəsi kimi geniş şəkildə tərənnüm olunmuşdur. O, «Saz» şeirində əsrlər boyu xalqımızın dərdinə və sevincinə şərik çıxmış sazı da böyük bir şövqlə tərənnüm etmişdir. Şair sazı xalqımızın tarix yolunun yoldaşı, millətin sirdaşı kimi tərənnüm etmiş və onun müqəddəsliyini ulu babamız Dədə Qorquda bağlamışdır:

Dilə gəl... saçılsın atəşin, odun,
Sən ki dərdlərimin tərcümanısan.
Əsrlər dalından Dədəm Qorqudun
Bizə göndərdiyi erməğanısan...³

Görkəmli Azərbaycan şairi M.Arazın yaradıcılığında da «Dədə Qorqud» motivlərinin mənalı şəkildə bədiiləşdirilməsinə rast gəlirik. Məsələn, şairin çox məşhur olan «Məndən ötdü, qardaşıma dəydi» adlı Azərbaycan xalqının ulu qəhrəmanları sırasında Qaraca Çobanın və Dəli Domrulun da adları çəkilir:

Səninləyəm, ulu babam?
Adınızı dastanlardan oğrayaram,

¹ Abdullayev C. Səməd Vurğun və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı / Dədə Qorqud - 1300. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 127

² Vahabzadə B. Əsrləri (1960-1969), 12 cildə, II c. Bakı: Elm, 2008, s. 197

³ Rza X. Ömürdən uzun gecələr. Bakı: Gənclik, 1982, s. 57-58

Ruhunuzu qıyma-qıyma doğrayaram,
Qara Çoban,
Ulu Babək,
Dəli Domrul,
Ey Xan Eyvaz,
Gizir oğlu Mustafabəy.
Əgər ki siz
Bu məsələ qol çəkəsiniz!¹

Müasir Azərbaycan poeziyasında prof. K.Abdulla «Kədərli seçmələr»də «Sırr içindən nəğmələr» başlığı altında 4 nəğmə verir və bu nəğmələr sənətkar üçün tarixin və zamanın, keçmişin, bu günün və gələcəyin bir-birinə qovuşduğu sehrli və müqəddəs məkandır.

1. Dədə Qorqud: «Mənlik deyil».
2. Boğarca Fatma: «Ümid qaldı sabaha».
3. Dədə Qorqud: «Mən nə edim?!».
4. Bəkilin xatunu: «Dilim, dilin, vay dilim».²

R.Rövşən, Hidayət, M.İsmayıl, V.Aslan, A.Vəfalı, M.Ələkbərli, A.Cəmil, V.Məmmədov, E.Baxış, Dilsuz, M.Qədimoğlu, Y.Qoca, Ə.Quluzadə, Z.Əfəndizadə, İ.Əhməd, Ə.İncəli, B.Kəsərli, H.Kürdoğlu, C.Mehdi, Nisəbəyim, A.Sadiq, O.Səda, İ.Təhmərli, B.Heydərlı, N.Həsənzadə, A.Cəlil, güneyli şair T.Haşım, Şirin xanım, M.Şükür və bu kimi müxtəlif ədəbi nəsillərə mənsub şairlərin yaradıcılığında “Dədə Qorqud” obraz, ideya və motivlərinin müxtəlif cəhətlərdən mənalandırılmasını müşahidə edirik. Məsələn, çağdaş şeirdə Dədə Qorqud obrazının ən müxtəlif forma və məzmununda tərənnümünə rast gəlirik. Anarın «Dedim, mən Dədə Qorqud», F.Qocanın «Dədə Qorqud», V.Aslanın «Dəli Domrul» və «Qanlı Qoca», M.Aslanın «Dədəm Qorqud gəzən yerlər...», M.Qaraçuğunun «Dədəm Qorqud ocağında», Ə.Qiyaslıının «Bizim Oğuz elləri», Ş.T.Quşqarının «Dədəm Qorqud», N.Əliyevin «Dünya da tanışın qoy kökümüzü», A.Kərimlinin «Dədəm Qorqud», F.Müslümün «Ozan Dədə», Ə.Rüstəmovun «Dədə Qorqud», A.Tağızadənin «Dədəm Qorqud diyarında», Ə.Fərzəlinin «Dədəm Qorqud», D.Hüseynin «Dədə Qorqud» və s. kimi şeirlərdə Dədə Qorqud bir el ağsaqqalı, elin bilicisi, dər-dsırr yeri, insanın dar ayağında, elin, yurdun çətin günündə dada çatan, milli mənlik və kimliyin qaynağı, güvənc yeri, yurd yerinin xeyir-bərəkəti, yurd ocağının hamisi, milli soykökün iftixarı, yurd insanının ömrünü mənalandıran müqəddəslik məqamı, insanın ruhani-mənəvi rahatlıq qaynağı, dünyanın pozulmuş düzəlinə harmoniya gətirən müdrik, ən başlıcası isə şeir-sənət hamisi, qəlbə, könülə, təxəy-

yülə ilham verən pir-ozan kimi tərənnüm olunmuşdur. Bu şeirlərin hə-rəsindən, ən azı, bir bənd nümunə vermək tədqiqatın fiziki imkanları xaricində olsa da, Dədə Qorqudun bu şeirlərdə ümumən öz əksini tapmış obrazı son dərəcə geniş mənə tutumuna malikdir. Lakin diqqəti cəlb edən Dədə Qorqud obrazının bu genişliyindən daha çox, şeirlərdə ümumiləşən cizgilərin arxaik-millı tipologiyasıdır. Əsas məqam ondan ibarətdir ki, Qorqud atanın bu obrazı onun mənəbələrədən bizə məlum olan arxaik semantikasını ilə üst-üstə düşür. Yəni bu oğuz ozanının çox qədim zamanlarda arxaik düşüncədə mövcud olmuş, sonra aktiv yaddaş üçün unudulmuş və indi tədqiqatlar yolu ilə üzə çıxan obrazının cizgiləri sanki müasir Azərbaycan şeirinə yayılmış, canına, ruhuna hopmuşdur.

Üçüncü fəslin “Dədə Qorqud” motivləri əsasında poemalar”

adlanan **ikinci yarım fəslində** göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan şeirinə təsirinin öyrənilməsində «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalar xüsusi yer tutur. Burada diqqəti cəlb edən mühüm bir nəzəri məsələ vardır. Bu, təkcə poeziyada deyil, ümumiyyətlə, müasir ədəbiyyatda «Dədə Qorqud» mövzusunun kiçik janrlardan böyük janrlara doğru inkişafı məsələsidir. Biz eyni prosesi «Dədə Qorqud» mövzusunda nəsrin inkişaf tarixini izləyərkən də müşahidə etdik. M.Rzaquluzadə yaradıcılığında silsilə hekayələri özündə birləşdirən povestlərdən başlanan «Qorqud» nəsrini Ə.Muğanlıının və Anarın yaradıcılığında irihəcmli povestə, kinodastana çevrildi, K.Abdullanın yaradıcılığında isə epik növün janrı zirvəsinə - roman səviyyəsinə qalxdı. Eyni proses şeir sahəsində də müşahidə olunur. «Dədə Qorqud» notları müasir poeziyada kiçik şeirlər səviyyəsində ifadə olunmaqla qalmayıb, lirik növün də zirvəsinə - poema janrı səviyyəsinə qalxmışdır. Eyni prosesi «Dədə Qorqud» dramaturgiyası haqqında da demək olar. «Dədə Qorqud» motivləri əsasında dram növünün müxtəlif janrlarında kifayət qədər sayda irihəcmli əsərlər yazılmış və tamaşaya qoyulmuşdur. Beləliklə, bədii düşüncənin bütün növlərində eyni prosesi - «Dədə Qorqud» motivlərinin kiçik janrlara sığmayıb, qlobal janrlara, monumental formalara doğru inkişaf dinamikasını müşahidə edirik. Bunun səbəbi nədir?

Prof. N.Paşayevanın düşüncələrinə görə, «söz sənətində İnsan amili... böyük rol oynayır və əslində, öz xalqından, onun mənəvi zənginliyindən, şanlı tarixindən, faciəli həyatından, azadlıq duyğularından söz açan yazıçı sənət əsərində möhtəşəm İNSAN obrazını yaradır»¹. «Qədim və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrində - bir bayatıda, yaxud böyük bir dastanda olsun, fərqi yoxdur - İnsana məhəbbət var. Bu humanist

¹ Araz M. Daş harayı (şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1992, s. 220

² Abdulla K. Kədərli seçmələr. Bakı, 2002, 547 s.

¹ Paşayeva N. İnsan bədii tədqiqat obyektı kimi. Bakı: «XXI» - Yeni Nəşrlər Evi, 2003, s. 4

konsepsiya əsrlər boyu davam etmiş və əslində, Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca məziyyətinə çevrilmişdir»¹. Bu cəhətdən «Kitabi-Dədə Qorqud» elə bir eposdur ki, onun «insan və tarix» konsepsiyası kiçik janrlarla tükənə bilməz. Yaxud kiçik janrlar onun nəhəng ideallarının qlobal və monumental inikası üçün yetərli deyildir. Qlobal mövzular – qlobal janrlar tələb edir.

Azərbaycan poeziyasında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri ilə bağlı poemaları iki qismə ayırmaq mümkündür:

Birincisi, eposla qismən (müəyyən elementlərlə) bağlı olan poemalar.

İkincisi, «Dədə Qorqud» motivləri üstündə yazılmış poemalar.

Birinci qismə aid poemalara çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. Bu əsərlər birbaşa «Dədə Qorqud» motivləri ilə əlaqədar deyildir. Həmin poemaların əksəriyyətində Dədə Qorqud obrazına, eposun digər qəhrəmanlarına, «Dədə Qorqud» deyimlərinə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə fraqmentar şəkildə (yəni yeri gəldikcə) rast gəlinir. Məsələn, B.Vahabzadənin müəllim-tələbə münasibətlərinin mənəvi meyarlarından bəhs edən «Qiyət» poemasında (1970) müəllim adının məsuliyyətindən danışılarkən göstərilir:

Qorqud adamlara ad qoyanda da
Əməli düşündü,
Dəyəri gördü...
Güvənib Dədədən aldığı ada
Hər kəs o ad ilə ömrünü sürdü².

«Dədə Qorqud» motivlərindən bədii fiqurlar (təsvir və ifadə vasitəsi) kimi istifadəyə istiqlal şairi X.R.Ulutürkün «Adımız, soyadımız» poemasında da rast gəlinir:

Bayqurd, Bamsı Beyrək, Bahadır, Buraz...
Bunlar ər adları, ərən adları³.

«Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusunda yazılmış poemalar N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, T.Elçin, R.Təhməzoğlu və s. kimi sənətkarların yaradıcılığını əhatə edir. Bu sənətkarların yazdığı poemalarda «Dədə Qorqud» eposunun obraz və ideyalarının müxtəlif bədii məzmun və formalarda təsviri ilə qarşılaşırıq.

“Oğuzlar haqq, ədalət, ümid daşıyıcıları kimi N.Xəzrinin «Əfsanəli yuxular» poemasında” adlanan 3.2.1. yarımbaşlığında göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, ümumiyyətlə, görkəmli şair, dramaturq N.Xəzrinin yaradıcılığında mərkəzi yerlərdən birini tutur. O, müxtəlif zamanlarda eposa müraciət edərək çox maraqlı əsərlər yaratmışdır. N.Xəzri yaradıcılığı üçün «Dədə Qorqud» motivlərinin bədii növlərinin monumental

janrlarında işlənməsi səciyyəvidir: şair-dramaturq bu mövzuda «Əfsanəli yuxular» adlı poema və iki dram əsəri («Torpağa sancılan qılınc» və «Burla Xatun» pyesləri) yazmışdır. Sənətkar «Əfsanəli yuxular» poeması üzərində bir neçə dəfə işləmiş və onu iki hissədən ibarət olmaqla «Azərbaycan» jurnalının 1971 və 1973-cü il nömrələrində çap etdirmişdir¹. Poema çox maraqlı quruluşa malikdir. İki hissəli əsərin hər bir hissəsi üç yuxudan ibarətdir. N.Xəzri əsərdə yuxu elementindən bədii vasitə kimi istifadə edərək onunla minillərin arxasında qalmış oğuz dünyasına daxil olur.

“Milli zülm və zülmkarlara qarşı mübarizə motivləri: Səhəndin «Sazımın sözü» poemalar silsiləsi” adlanan 3.2.2. yarımbaşlığında müəyyən edilmişdir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalar içərisində Cənubi Azərbaycan şairi Bulud Səhəndin (1926-1979) yaradıcılığının xüsusi yeri vardır². Səhəndin «Dədə Qorqud» mövzusunda yazdığı ikicildlik «Sazımın sözü» poemalar silsiləsi ustad M.Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsərindən sonra Cənubi Azərbaycanda ikinci möhtəşəm ədəbi hadisə sayılır. Sənətkar «Sazımın sözü»ndə dastanın altı boyunu nəzmə çəkmişdir. «Sazımın sözü» kitabı iki cildə ibarətdir: «Sazımın sözü» və «Dədəmin kitabı». «Sazımın sözü» adlanan birinci cild 1965-ci ildə çap olunmuş və özündə «Duxa Qoca oğlu Domrul», «Dirşə xan oğlu Buğac», «Qanlı Qoca oğlu Qanturalı» adları altında üç boyu birləşdirir. 1976-cı ildə çap olunmuş «Dədəmin kitabı» adlanan ikinci cildə isə «Qaracığ Çoban», «Bəkil oğlu İmran», «Təpəgöz» adları altında daha üç boy müasir şeirin bədii-estetik normaları əsasında tərənnüm edilmişdir. Beləliklə, Səhəndin iki cildə («Sazımın sözü» və «Dədəmin kitabı») ibarət «Dədə Qorqud» yaradıcılığı bütövlükdə «Sazımın sözü» adlanır və özündə altı poemayı birləşdirir.

Ömrünü xalqın milli azadlıq mübarizəsinə həsr etmiş Səhəndin, ümumiyyətlə, bu əsərləri yazmaqda ən ali məqsədi xalqın damarlarında qanlı axan milli yaddaşı, qəhrəmanlıq ruhunu oymaq olmuşdur.

“Müasirliklə tarix arasında körpü: A.Abdullazadənin «Ulu Qorqud» poeması” adlanan 3.2.3. yarımbaşlığında deyilir ki, «Dədə Qorqud» motivləri şair-alim A.Abdullazadənin bir neçə dəfə Azərbaycan, o cümlədən rus dilində çap olunmuş «Ulu Qorqud» adlı poe-

¹ N.Xəzri. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) // «Azərbaycan» jur., 1971, № 7, s. 55-62; Xəzri N. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) // «Azərbaycan» jur., 1973, № 6, s. 98-102

² Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.; Səhənd. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul (poema) / Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, I c. Bakı: Elm, 1994, s. 190-210; Səhənd. Sazımın sözü / Qorqud ədəbiyyatı (Bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 33-108; Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.

¹ Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı: «XXI» - Yeni Nəşrlər Evi, 2004, s. 209

² Vahabzadə B. Əsərləri (1970-1979), 12 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2008, c. 524

³ Rza X. Məndən başlanır vətən. Bakı: Yazıçı, 1988.

masının əsasında durur¹. «Ulu Qorqud» poeması bilavasitə «Dədə Qorqud kitabı»nın yubileyi günlərində yazıldı. Şair aşkarca Qarabağ yolunda, torpaq birliyi uğrunda mübarizəyə Qorqud ovqatı aşılayır². «A.Abdullazadənin «Ulu Qorqud» poeması Dədə Qorquda müraciətlə yazılmış, burada abidənin daimi örnək olduğu, «Kitabi-Dədə Qorqud» dünyasının bugünkü günlə əlaqəsi göstərilmişdir»³.

«Ulu Qorqud» poemasını poetik mahiyyəti etibarilə şairin «dünnən» bünövrəsi üzərində durub «bugünə» yazdığı «məktub» - poema hesab etmək olar. A.Abdullazadə bugünlə dünən - müasirliklə tarix arasında «Dədə Qorqud» adlanan bir məclis - «körpü» qurur⁴.

“Dədə Qorqud yadigarı olan sazın toxunulmazlığı ideyası Z.Yaqubun «Saz» dastan-poemasında” adlanan 3.2.4. yarımbaşlığında göstərilir ki, «Dədə Qorqud» motivləri müasir Azərbaycan şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. O, el-aşiq şeiri üslubunda yazan bir sənətkardır. Belə demək olar ki, Z.Yaqubun şeirləri, əslində, bütün ruhu ilə Dədə Qorqud dünyasına bağlıdır. Bu cəhətdən sənətkarın irihəcmli «Saz» dastan-poeması xüsusilə səciyyəvidir⁵. Dastan-poema şairin Dədə Qorquda müraciətini əks etdirən «Saz» şeiri ilə başlayır. Sənətkar Dədə Qorqudu qılıncın belə kəsə bilmədiyini ağıla-huşa malik hikmət sahibi, el-obanın üstünə dərd qoşun çəkəndə qəm səfini öz qopuzunun sehri ilə pozan ulu ozan, gözlərindən körpələrin bəbəyinə od verən, qopuzu ilə ana vətən torpağına dad verən, igidlərə hünərindən ad verən, sözlərin mənasını yozan ulu müdrik kimi tərənnüm edib, ondan saz haqqında söz deməyə icazə istəyir.

“Sevgi oğuz insanının dayaq nöqtəsidir: N.Kəsəmənlinin «Dəli Domrul» poeması” adlanan 3.2.5. yarımbaşlığında deyilir ki, «Dədə Qorqud» eposu motivləri əsasında yazılmış poemalar içərisində N.Kəsəmənlinin «Dəli Domrul» poeması özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda sevgi şairi kimi tanınan N.Kəsəmənli «Dəli Domrul» poemasında da öz üslubuna sadıq qalmış və «Dədə Qorqud

motivləri üstündə bir sevgi dastanı yaratmışdır. Poemada mənzum dram janrının kompozisiya elementlərindən istifadə olunmuşdur. Əsər, poema janrı ilə mənzum dram janrının qovuşmasından ibarətdir. Poetik dialoqlar, azsaylı da olsa, remarkalar onu pyes kimi səciyyələndirməyə imkan versə də, əsər müəllif tərəfindən poema kimi düşünülmüş və «Hamısı sevgidəndir» kitabında poema kimi verilmişdir.

«Dəli Domrul» poemasında dastanın eyni adlı boyunun süjeti əsas götürülmüşdür. Poema da “Dəli Domrul” boyu kimi, köçərilərin, atananın, bacının ölmüş igid üzərində ağlamaqları ilə başlayır.

Poemanın sonunda Dəli Domrul Əzrayıldan öz arvadı ilə vidalaşmağa icazə istəyir. Qadın «uf» demədən öz canını ərinin yolunda qurban verməyə hazırdır. Poema qadının Əzrayılın tənəsinə cavabı ilə bitir. Əsər burada bitir. Şair dastan süjetini boyda olduğu kimi axıradək bədiiləşdirməyə ehtiyac görmür. Dastanda qadının sevgisi, ərinə olan vəfası Tanrının xoşuna gəlir və o, Dəli Domrulla qadınına 140 il ömür bəxş edir. Lakin N.Kəsəmənli süjetin bu hissələrini bu kiçik poemapyesə gətirmir. Bunun səbəbi əsərin şair tərəfindən düşünülmüş əsas ideyasının Əzrayılla Qadının dialoqunda tam şəkildə ifadə olunmasıdır. Əslində, şair sevginin Tanrının yaratdığı varlıq aləminin ən uca və ən ulvi dəyəri olduğunu tərənnüm etmişdir.

““Dədə Qorqud” bədii sözün hamisi, ilham mənbəyidir: T.Elçinin «Oğul Buğac» poeması” adlanan 3.2.6. yarımbaşlığında müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan şairləri «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinə müraciət edərkən uşaqları da unutmamışlar. Bu baxımdan, T.Elçinin «Oğul Buğac» poeması kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Poema başdan-başa «Kitabi-Dədə Qorqud»un birinci boyu – «Dirsə xan oğlu Buğac boyu» əsasında yazılmışdır. Yeddi başlıq-hissədən («Muştuluq», «Dağ döşündə», «Ovda», «Qalx, gedək!», «Ölümlə görüş», «Dayanma, tələs, oğlum!», «Karvan yolu») ibarət olan poema ulu ozan dədə Qorqudun tərənnümü ilə başlanır:

Dədəm Qorqud!
Aşiq babam, ozan babam,
Mənim ölməz dastanımı
Yazan babam!¹

T.Elçin Dədə Qorqudu tarixlərdən xəbər verən ozan, oğuzlara ad qoyan, oğuz elində küsülüləri barışdırıb bütöv cəmiyyətdə sosial harmoniya yaradan ağsaqqal, elin sevimlisi, güvənc yeri kimi tərənnüm edir. Şair üçün Dədə Qorqud eyni zamanda bədii sözün hamisi, ilham mənbəyi, bütün şairlərin, o cümlədən T.Elçinin mənəvi əcdadıdır. Dədə

¹ Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema) / Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema və şeirlər) Bakı: Kitab cəmiyyəti, 1999, s. 121-149; Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema) / Abdullazadə A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1999, s. 291-331; Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 267-289; Абдуллазаде А. Вещий Коркут (поэма). Пер. С.Мамед-заде // Жур. «Литературный Азербайджан», 1991, № 1, с. 29-33

² Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 7

³ Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9, s. 17

⁴ Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 267

⁵ Yaqub Z. Saz (dastan) / Yaqub Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda (şeirlər və poemalar). Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 1997, s. 287-331

¹ Elçin T. Oğul Buğac (poema). Bakı: Gənclik, 1988, s. 2

Qorqudun mənəvi irsi indi onun sənətkar nəvələrinin sözündə, şeirində yaşayır. Şair əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun maraqlı məzmununa malik birinci boyunu uşaqların dili və düşüncəsinə uyğunlaşdırmaqla qalmır, onlarda vətənpərvərlik, humanizm kimi ali mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Poemada Dədə Qorqudun dilindən söylənilən nəsihətlər, nəğmələr və s. məhz bu məqsədə qulluq edir. Adətən, uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə ibrətəməz kəlamalardan, nəsihətlərdən, atalar sözləri və məsəllərdən istifadə olunur. T.Elçin bu ənənəyə sadıq qalaraq əsərdə əsas ideya yükünü daşıyan fikirləri Dədə Qorqudun dilindən verir. Fikrimizcə, sadə, yapışıqlı, uşaqların düşüncə dünyasına uyğun yazılmış əsərdə müəllif öz məqsədinə nail olmuş, «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə yolu ilə çox dəyərli, uşaq ədəbiyyatının tarixində daimi qalacaq bir poema yaratmağa nail olmuşdur.

“Milli dil problemi R.Təhməzoğlunun «Dədəm Qorqud» epos-poemasında” adlanan 3.2.7. yarımbaşlığında **«Dədəm Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalardan biri** də şair-tərcüməçi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Rəşid Təhməzoğlunun hər çapı ilə diqqəti cəlb edən «Dədəm Qorqud» adlı epos-poemasıdır¹. R.Təhməzoğlu əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının öz bədii deyim tərzini saxlamağa çalışmışdır. Poemada elə məqamlar var ki, onları oxuduqca sanki «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının özünü oxuyursan. Ancaq şair öz bədii dili, istedadı və obrazlaşdırma bacarığı ilə hər an bu məqamların içindədir. Dastanın poetik deyim tərzini R.Təhməzoğlunun deyim tərzini biri-biri ilə qovuşub; bədii düşüncənin zaman adlı sərhədləri dəfə olunub, poeziya həmişəyaşarılığını və əbədiyyətini təsdiq edib:

Əsim-əsim dan yelləri ötən çağı,
Saqqallica çil torağay ötən çağı...²

Poemada şair tərəfindən əsərin əvvəlindən axırınacan gerçəkləşdirilmiş bir xətt də var: milli dil problemi. Dədə Qorqudun dilindən «Söz duyumdur, düz toxunsa» kimi ulu həqiqəti səsləndirən R.Təhməzoğlu əsərdə dil ilə bağlı çox dərin problemlərə toxunmuş, onların bədii cəhətdən qoyuluşuna nail olmuşdur:

Özgə dillər söyləməni alız saldı,
Özgə köklər doğmaları cılız saldı...
Dədəm Qorqud³.

Göründüyü kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un obraz, süjet, motiv və ideyaları müasir Azərbaycan poeziyasına güclü şəkildə təsir etmiş, bu mövzuda saysız şeirlər və zəngin bədii məzmununa malik poemalar yaradılmışdır. Bu təsirin başlıca xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun ideya tükənməzliyidir. Müşahidələr göstərir ki, bütöv Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, müasir poeziyada «Dədə Qorqud» ideyalarından istifadə artan xətlə gedir. Bu mövzuda yeni forma və məzmununda əsərlər meydana çıxır. R.Təhməzoğlu “Dədəm Qorqud” epos-poemasının əsasında Azərbaycan dramaturgiyasında ilk dəfə olaraq ərəb-fars sözləri işlənmədən səhnə əsəri qələmə almışdır – “Deyiklilər” və “Qasğan xan”¹.

Dissertasiyanın “Dədə Qorqud” ideyalarının müasir Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafındakı yeri və rolu” adlanan **dördüncü fəslində** Ə.Dəmirçizadənin, Abay Dağlının və B.Vahabzadənin yaradıcılığında Oğuz xalqının milli birlik və vəhdəti ideyaları, N.Xəzrinin pyeslərində «Vətən – Ana» motivi, K.Abdullanın dramalarında «Dədə Qorqud» motivlərinin psixoloji yönümdən yozumu, A.Məmmədovun «Dəli Domrul» pyesində XX əsr sovet ideoloji ehkamlarının inikası və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları əsasında hazırlanmış tamaşalar kimi məsələlər əhatə olunmuşdur.

Fəsilə göstərilir ki, Azərbaycan dramaturgiyasında «Dədə Qorqud» mövzusunun üç təzahür səviyyəsi müşahidə olunur:

Birincisi, «Dədə Qorqud» motivləri ilə birbaşa bağlı olan əsərlər.

İkincisi, «Dədə Qorqud» motivləri ilə dolayısı ilə bağlı olan pyeslər.

Üçüncüsü, Azərbaycanın müxtəlif teatrlarında, yaradıcılıq studiyalarında bilavasitə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun mətni əsasında hazırlanmış tamaşalar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir dramaturgiyaya təsiri baxımından əsas yeri «Dədə Qorqud» motivləri ilə birbaşa bağlı olan əsərlər tutur. Biz Ə.Dəmirçizadə, N.Xəzri, K.Abdulla və başqalarının yaradıcılığında «Dədə Qorqud» motivlərindən yaradıcı istifadənin rəngarəng nümunələri ilə qarşılaşırıq.

Dördüncü fəslin “Oğuz xalqının milli birlik və vəhdəti ideyaları: Ə.Dəmirçizadənin “Dədə Qorqud” librettosu, “Qaraca Çoban”, Abay Dağlının “Dədə Qorqud” pyeslərində”, B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” adlı birinci yarım fəslində göstərilir ki, Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığının «Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivləri» mövzusu baxımından müstəsna mövqeyi vardır. Elmdə birmənalı şəkildə təsbit olunduğu kimi, ədəbiyyatımızda «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusunda ilk bədii əsər Ə.Dəmirçizadənin

¹ Rəşid Təhməzoğlu. Deyiklilər. Qasğan xan. Bakı: Gənclik, 2013.

¹ Təhməzoğlu R. Dədəm Qorqud (epos-poema). Bakı: Ağrıdağ, 1999, 111 s.; Təhməzoğlu R. Dədəm Qorqud (epos-poema) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 323-364

² Təhməzoğlu R. Dədəm Qorqud (epos-poema) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 323

³ Təhməzoğlu R. Göst. əsəri, s. 362

Ş.Şeyxovla müştərək 1943-cü ildə qələmə aldığı librettodur¹.

Libretto tamaşa şəklində Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında tamaşaya qoyulmuşdur². «Dədə Qorqud» librettosunun «əsas ideya xətti yurdun düşməndən müdafiəsi ilə bağlıdır. Uruz xanın ova getməsindən istifadə edən düşmən Oğuz yurduna soxulur, lakin Dədə Qorqud tərəfindən ruhlandırılan Qaraca Çoban və onun köməyinə gələn Uruz xan tərəfindən məğlub edilərək geri qovulur. Uruz xanın gözəllərin ən gözəli Gülçinə məhəbbəti əsərin aparıcı xətlərindən biridir»³.

Sadə qəhrəmanlıq süjeti üzərində qurulan librettoda iki ideya xətti aydın müşahidə olunur:

Birincisi, xalqın yadelli işğalçılara qarşı mübarizə ruhunun təsviri.

İkincisi, el-obanın dar günündə xalqın, zəhmətkeş kütlənin öz işçisindən çıxan qəhrəmanın əsas rol oynaması.

Ə.Dəmirçizadənin «Qaraca çoban» pyesinin əsasında da «Dədə Qorqud» librettosunda olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyunun motivləri durur. «Qaraca çoban», ümumiyyətlə, şeirlə yazıldığı üçün mənzum pyesdir. Əsərdəki şeirlər ritmik struktura, misralar arası və misradaxili qafiyələr, gözəl bədii məzmunla malikdir. Şeir-nəğmələr bütün hallarda təsvir olunmuş məclisin, süjet hadisəsinin məzmunu ilə vəhdət təşkil edərək bir tərəfdən əsərin bədiliyini gücləndirirsə, digər tərəfdən süjet xəttinin inkişafına xidmət edir.

Ə.Dəmirçizadə pyesdə Salur Qazan-Qaraca Çoban xəttini geniş və ətraflı təsvir etmiş, onların «yoldaşlıqlarını» bədii cəhətdən zənginləşdirmişdir. Məsələn, eposda Salur Qazan ovda olarkən narahat yuxu görür və bunu bəylərə danışır. Ancaq pyesdə O öz yuxusunu Qaraca Çobana danışır. Ə.Dəmirçizadə bu yolla oğuz cəmiyyətinin iki nümayəndəsinin – oğuz sərkərdəsi ilə oğuz çobanının qarşılıqlı etimadının nümunəsində Azərbaycan-oğuz xalqının birliyi və vəhdətini tərənnüm etmişdir. Üçüncü pərdənin sonunda Salur Qazan əvvəlcə özü ilə döyüşə aparmaq istəmədiyi üçün ağaca bağladığı Qaraca Çobanın qollarını açır və onlar birgə döyüşə yollanırlar. Çobanın qızı Gülçin onların arxasınca baxıb deyir:

Odur, birləşərək çobanla ağa,

Gedirlər yağıdan qisas almağa.

¹ Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9, s. 14

² Dəmirçizadə Ə. Dədə Qorqud (xalq yaradıcılığı eposu). Libretto (musiqisi: Q.Salahov və C.Cahangirovundur. Bakı: Azərbaycan SSR XKS Yanında İncəsənət İşləri İdarəsi. M.Maqomayev ad. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl Ordunun 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycan musiqi və mahnı rəqsləri konserti, 1943)

³ Ələkbərli N. Göst. əsəri, s. 14

Biri mənəm atam, dağlar çobanı,

Biri qayın atam, ellərin xanı¹.

Sonda oğuz igidləri qələbə çalırlar. Oğuzun ağır günündə Oğuz elinin bütün fərdləri, sosial statusundan asılı olmayaraq hamı bir araya gəlir və birləşərək düşmən üzərində qələbə çalırlar. Ə.Dəmirçizadə Oğuz elinin başçısı Salur Qazanın oğlu Uruzla çoban qızı Gülçinin bir-birinə sevgi və qovuşmalarının nümunəsində Oğuz xalqının sarsılmazlığının əsas düsturunun milli birlikdə olduğunu göstərməyə nail olur.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı yaranmağa başlamışdır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını müxtəlif ictimai-siyasi səbəblərlə bağlı ölkəmizdən ayrı-ayrı xarici ölkələrə gedərək orada yaşamağa məcbur olan yaradıcı qüvvələr formalaşdırmışlar. Bu səbəblər sırasında çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə əks mövqedə dayanmaq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarının bolşeviklər tərəfindən təqib edilməsi mühüm yer tutur. Azərbaycan ədəbi və siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndələri – M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, M.B.Məmmədşad, H.Baykara və başqalarının tədqiqatlarında eposun ideya-məfkurəvi, bədii-estetik və sosioloji aspektləri araşdırılmışdır. Mühacirət folklorşünaslığında dastana iki mövqedən – ədəbi-estetik və siyasi-ideoloji mövqələrdən yanaşılmış və türk ruhunun möhtəşəm abidəsi bu prizmalardan təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Türklüyün qalası və ümidgahı olan Türkiyəyə qovuşan Mirzə Abay şeirlərini, pyes və digər irihəcmli əsərlərini «A.M.D.», «M.D.», «A.Dağlı» və s. imzalarla yazmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan mühacirət ədəbi düşüncəsində **Abay Dağlı**n «Dədə Qorqud» pyesində Oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyaları ilə özünün uğurlu həllini tapmışdır. Pyesdə «Dirsə xan oğlu Buğac» boyundakı illik ziyafət, qara çadırın uğursuzluğu, Buğacın bir gənc olaraq yetişməsi, Oğuz elinə edilən basqınlar, savaqlar göstərilmişdir. Oğuz elinin bilicisi, ağsaqqalı, hər müşkülü həll edən Dədə Qorqud pyesdə dolğun bir şəkildə canlandırılmışdır. Əsərdə hadisələr yerinə görə genişləndirilərək, daha təsirli bir şəkildə təqdim olunur. Dədə Qorqudun misraları pyesi gözəl bir şəkildə süsləndirir: “İşte karşısında yım ben Dede Korkut, Dedelerin gibi doğru yolu tut”. A.Dağlı düşünürdü ki, «Dədə Qorqud»dakı ideyalar bu günümüz üçün də çox faydalıdır, belə ki, yurd uğrunda savaqlar, vətənin qorunması, gənclərin yetişdirilməsi hər kəsə bir şeylər xatırladır:

¹ Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban (dörd pərdəli mənzum pyes). Bakı:1942 (Əsər ilk dəfə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin XXVI ildönümünə həsr edilmiş bir tamaşa kimi 1946-cı il aprelın 27, 28, 30-da M.Qorki ad. Azərbaycan Gənc Tamaşaçıqlar Teatrında oynanılmışdır), s. 40

İşi eleştiren dinlenmiyorsa,
Kişi hızla düşer, Han bile olsa.
Yerdən kin saçarsa etrafdakılar
Düşməğe mahkumdur yüksektekiler¹.

B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” pyesi “Dədə Qorqud” dastanlarındakı motivlər əsasında yazılmışdır. Pyesin əsasında qədim türk tayfaları arasındakı düşmənçilik və müharibələr mövzusu durur: özümüzü kəsən qılınc məhz budur. Şair tarixi mövzu ilə xalqımızı birliyə çağırır, tayfaçılıq və yerliçilik kimi eybəcər halların xalqımızın gələcəyi üçün təhlükə olduğunu vurğulayır.

Dördüncü fəslin «Vətən - Ana» motivi N.Xəzrinin «Torpağa sancılan qılınc» və «Burla Xatun» pyeslərində» adlı ikinci yarım fəslində göstərilir ki, N.Xəzrinin «Dədə Qorqud» yaradıcılığında «Ana – Qadın» ideyası «Ana – Vətən» ideyası ilə ayrılmazdır. Şair-dramaturqun «Torpağa sancılan qılınc» mənzum pyesi «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyu əsasında yazılmışdır. N.Xəzri əsərin əvvəlində onun başlıca ideyasını təşkil edən bütün mənalı elementləri bədii şəkildə təcəssüm etdirmişdir. O, əsərə bir sıra maraqlı obrazlar daxil etmişdir. Sənətkar bunları yaradarkən yaradıcılıq əməliyyatları aparmışdır. Bu cəhətdən Qazanla ova gedəcək Odoğlu, Sıldırım kimi igidləri də qeyd etmək olar. Onların adları igidlikdən, qəhrəmanlıqdan, qədim Oğuz və müasir Azərbaycan cəmiyyətində uca tutulan mənəvi dəyərlərdən soraq verir. Şair bu dəyərləri obrazlaşdırmaqla əsərin polifoniyasını – çoxsəsliliyini artırmışdır. Polifoniya burada həm mənaların - dəyərlərin zənginliyində, həm konkret obrazların funksiya müxtəlifliyində ifadə olunmuşdur.

Pyesdə Dədə Qorqudun dili ilə verilən və xor vasitəsi ilə təkrar edilən:

Həyatda ilk dahi elə anadır,
Dünyanın allahı elə anadır²

– misraları, əslində, əsərin əsas ideyasını, yazıçının təcəssüm etdirmək istədiyi əqidə və amalı ifadə edir. Əsərin süjet konfliktinin başlanğıcında ana haqqında səslənən bu misralar dramatik konfliktin əsasında duran Xeyir-Şər modelinin şər qütbünü zorakılıq, namərdlik, kəmfürsətlik, xeyir qütbünü ana məhəbbəti, ana obrazında təcəssüm olunan namus, sədaqət, vəfa, ümid, inam kimi ideyalar təmsil edir.

Müasir Azərbaycanın tarixində baş verən hadisələr şair-dramaturq N.Xəzrinin «Torpağa sancılan qılınc» pyesindən sonra eyni eposa -

«Kitabi-Dədə Qorqud» və eyni boya - «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyuna bir daha müraciət etməyə məcbur etdi. Yeni əsər «Burla Xatun» adlanırdı. Əgər «Torpağa sancılan qılınc» əsərində müəllifin niyyəti oxucu-tamaşaçıların milli yaddaşını oyatmaq, onları müqəddəs dəyərlərimiz əsasında öz mənəviyyatlarını yenidən qurmağa çağırış idisə, bu əsər başdan-başa milli yaddaşın oyanışı, milli düşüncənin harayı, milli ruhun coşqusu idi. N.Xəzrinin də «Dədə Qorqud» eposuna yenidən, əslində isə - yeni gözlə baxmağa məcbur edən Azərbaycan xalqının düşmənlə, yurdumuza soxulmuş yadellilərlə üz-üzə qalması, qanlı mübarizəyə başlaması idi.

İki hissəli mənzum dram olan «Burla Xatun» əsərinin birinci hissəsi Salur Qazanın düşmən tərəfindən viranə qoyulmuş yurdunun təsviri ilə başlanır. Maraqlıdır ki, müəllif «Burla Xatun» pyesində Dədə Qorqud obrazından, bir növ, imtina etmiş, onu sanki İxtiyar obrazı ilə əvəzləmişdir. N.Xəzri pyesə oğuz mifoloji inamlar dünyasının ən məşhur simvolu olan qurdu da daxil etmişdir.

Əsərdə Burla Xatunu aparmağa gələn kafirə oğuz qızlarının verdiyi cavablarda onun bir el anası kimi oğuz düşüncəsində nə qədər uca və ülvi məqamda durması ifadə olunmuşdur. Qızırca Yengə onu müqəddəs torpaqla, Çiçək – büllur sularla, Aynışan – yerin, göyün nəfəsi ilə (küləklə), Səhəriyyə – parlaq günəşin şöləsi ilə müqayisə edir.

Müəllif «Əfsanəli yuxular» poemasında və «Torpağa sancılan qılınc» pyesində olduğu kimi bu əsərdə də «Ana – Vətən» ideyasını leytmotiv kimi götürməkdə davam etmişdir. N.Xəzrinin yaradıcılığında ana obrazı ilə vətən obrazı qoşa tərənnüm olunur. Şair ananı vətəndən, vətəni isə anadan ayırmır. Bu cəhətdən oğuzların Burla Xatuna münasibəti onların ana yurda münasibəti deməkdir. Oğuzlar üçün Burla Xatun bilavasitə ana yurdun simvoludur. Onu ələ vermək vətənə xəyanət etmək, onu qorumaq vətən yolunda ya qazi, ya şəhid olmaq deməkdir.

Dördüncü fəslin «Dədə Qorqud» motivlərinin psixoloji yönündən yozumu K.Abdullanın «Casus» və «Beyrəyin taleyi» pyeslərində» adlı üçüncü yarım fəslində göstərilir ki, ümumiyyətlə, K.Abdulla üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» iki səviyyədə ibarətdir: adi gözlə görünən və görünməyən səviyyələr. Müəllif onlardan birincisini «ifadə planı», ikincisini «mahdiyyət planı» adlandırmışdır. Alim-yazıçıya görə, «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində onun alt qatlarından, sirlər dünyasından xəbər verən rəmzi nöqtələr var. K.Abdulla həmin nöqtələrin izinə düşüb Azərbaycan oxucusunu, sözün həqiqi mənasında, heyrətdə qoyan bədii yozumla üz bəzəyir. Onun «Dədə Qorqud» motivləri əsəsindəki bütün elmi və bədii yaradıcılığı məhz bu üsula əsaslanır. Bu mənada, K.Abdullanın «Casus» və «Beyrəyin taleyi» pyesləri «Yarımqıç Əl-

¹ A.Dağlı «Dədə Korkut». Oyun. İstanbul, 1977, 64 s.

² Xəzri N. Torpağa sancılan qılınc (pyes) / N.Xəzri. Nəsillər - əsrlər. Bakı: Gənclik, 1985, s. 129

yazma» romanı ilə məzmun və yozum konsepsiyasına görə sıx bağlıdır.

Dram növünün janrlarına görə «Causus» komediya¹, «Beyrəyin taleyi» dramdır². Sonuncu əsər hətta müəyyən mənada faciəvi dramdır. Onda Oğuz gerçəkliyinin görünməyən və oğuzlar üçün daim bəlalara, faciələrə gətirən tərəfləri əks olunmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən «Causus» pyesi komediya olsa da, burada fərqli rakursdan yenə də oğuzların həyatının görünməyən və problemlərə səbəb olan tərəfləri gülüş kodu ilə inikas olunmuşdur. K.Abdulla oğuz gerçəkliyinə «Causus»da gülüş prizmasından, «Beyrəyin taleyi»ndə ciddi prizmadan yanaşmışdır. Lakin bu pyeslər arasındakı fərq, sadəcə olaraq, baxış bucaqlarının – prizmaların fərqindən ibarət deyil. Bu əsərlərin hər biri mövzu, məzmun, mündəricə, ideya, metaforik ifadələnmə planı və s. baxımından tamamilə fərqli olan müstəqil dram əsərləridir.

Yazıçının hər iki pyesində biz «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məlum olan obrazların iç dünyası – hisslər, duyğular, düşüncələr aləmi ilə qarşılaşırıq. Bu obrazlar eposdakı bütün epik əzəmətlərinə rəğmən dastan surətləridir və qədim oğuz ozanı onların təqdimatında bütün hallarda oğuz dastançılıq ənənəsinin epik obraz qəliblərinə əsaslanmışdır. Ozan – epik ənənə ilə işləyən dastançı idi: onun bütün «yaradıcılıq sərbəstliyi» müəyyən epik süjetyaratma və obrazyaratma qəliblərindən qırağa çıxa bilməzdi. K.Abdulla isə sərbəst düşüncə tərzinə malik müasir yazıçıdır. O, dastandan gələn süjet və obraz qəliblərinin alt qatına – mahiyyət planına enmiş, eposdan bizə məlum olan obrazları öz pyeslərində fərdi psixoloji portretlərin daşıyıcısı kimi təqdim etmişdir.

K.Abdullanın pyesləri, o cümlədən «Causus» və «Beyrəyin taleyi» bir mətn kimi çoxplanlı qavrama-görüntü quruluşuna malikdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun mətni özündə oğuz bədii-epik düşüncəsinin müxtəlif tarixi-epoxal ifadə planlarını (mifoloji, mərasimi, arxaik dastançılıq, qəhrəmanlıq və s.) yaşatdığı kimi, K.Abdullanın yaratdığı mətnlər də çoxplanlıdır.

«Causus» pyesində Boğazca Fatmanın oğlunun casus kimi həbs olunması, casus əhvalatının Oğuzda necə bir faciə yarada biləcəyini qabaqcadan hiss edən Qorqudun ona oğlunu necə azad etdirməyin sirrini öyrətməsi, Boğasca Fatmanın bir-bir oğuz bəylərinə yaxınlaşaraq oğlunun həmin bəydən olmasını söyləməsi və beləliklə, oğuz bəylərinin «zəif damarından» tutaraq, yəni onların hər birinin Boğazca Fatma ilə gənclikdə etdikləri sevgi macərəsindən istifadə edib, bəyləri «barma-

ğana dolması» və oğlunu azad etdirməsi pyesi və romanı birləşdirən əsas motivləri təşkil edir.

«Beyrəyin taleyi» əsərində Beyrək obrazının bədii təqdimatı «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun öz obrazyaratma qəlibinin əsas konturlarına uyğundur. Dastanda Beyrək oğuz milli-etnik dəyərlərinə sadıq, oğuz bəy-igid normalarının daşıyıcısı olan qəhrəmandır. O, sözün hər iki anlamında, yəni həm süjet hadisələrinin ağırlığını öz üzərinə alan «personaj-qəhrəman», həm də bu sözün «igid», «ər», «qorxubilməz döyüşçü», «alp-cəngavər» mənalarında olan qəhrəmandır. K.Abdulla pyesdə obrazın eposdan gələn bu keyfiyyətlərini saxlamaqla bərabər, süjet-obraz kompleksini «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun mahiyyət (altıda, gizləndə qalan) planından müşahidə etdiyi ünsürlərlə zənginləşdirməklə oxuculara oğuz dünyasına onun görünməyən tərəflərindən baxmaq imkanını təqdim etmişdir.

Dördüncü fəslin «XX əsr sovet ideoloji ehkamlarının inikası A.Məmmədovun «Dəli Domrul» əsərində» adlı dördüncü yarım-fəslində göstərilir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadənin tarixi ilk dəfə keçən əsrin 40-cı illərində Ə.Dəmirçizadənin dramaturgiyası ilə başlansa da, bu ənənə sonralar nəsrə və poeziyada davam etdirilmiş, lakin bir neçə onillik ərzində dramaturgiyada bu mövzuya müraciət olunmamışdır. Uzun fasilədən sonra «Dəli Domrul» komediyası ilə bu mövzuya birinci olaraq Altay Məmmədov baş vurdu¹.

«Dəli Domrul» komediyası «Dədə Qorqud» dastanının Dəli Domruldən bəhs edən boyu əsasında yazılmışdır. Əsərin gözə çarpan ümdə cəhəti müəllifin Dəli Domrul obrazını tamamilə yeni keyfiyyətdə təqdim etməsidir. A.Məmmədov dastanda Dəli Domrulun tikdirdiyi körpünü əsas motiv kimi alaraq onu pyesin ideya-məzmun leytmotivinə çevirmişdir.

Əsərdə iki Domrulun qarşılaşdırıldığını görürük:

Birincisi, at belində doğulmuş, qanı atəşlərlə yoğrulmuş igid Domrul;
İkincisi, igidlikdən, at çapıb, qılınc çalmaqdan imtina edərək, bənalığı, körpü qurmağı özünə həyat yolu seçmiş Domrul.

Əsərin birinci hissəsi, demək olar ki, bu iki Domrulun ideya-məfkurə hadisəsi kimi qarşılaşdırılması üzərində qurulub. Məlum olur ki, o, artıq oğuzların döyüş fəlsəfəsindən, bir növ imtina etmiş, dinc quruculuq yolunu tutmuşdur. Komediya üslubunda yazılmış bu əsərdə mühərribə və sülh, döyüş və quruculuq ideyaları biri-biri ilə qarşılaşdırılmış, pyesin dramatik ideali – yazıçının bədii-fəlsəfi məfkurəsi oğuz cəmiyyətinə sülh, barış, dinclik, qurub-yaratmaq ideyalarını gətirmək

¹ Abdulla K. Casus (pyes) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 290-322

² Abdulla K. Beyrəyin taleyi (iki hissəli dram) / K.Abdulla. Unutmağa kimsə yox. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, s. 4-61

¹ Məmmədov A. Dəli Domrul (iki hissəli komediya) / Məmmədov A. Dəli Domrul (pyeslər, povest və hekayələr). Bakı: Gənclik, 1981, s. 216-267

istəyən Dəli Domrul obrazında təcəssüm etdirilmişdir. Komediyaadakı müharibə-sülh qarşıdurması təsadüfi olmayıb, pyesin yazıldığı dövrdəki (keçən əsrin 70-ci illərinin axırı - 80-ci illərinin əvvəlindəki) ictimai həyatın ideoloji ovqatını özündə əks etdirir. Öz varlığı ilə dünyanı iki sistemə - sosializmə və kapitalizmə bölmüş SSRİ dövləti özü «xalqlar həbsxanası» olsa da, sözdə sülh və barış ideyalarının təbliğatçısı kimi çıxış edirdi. A.Məmmədovun «Dəli Domrul» komediyasında da ölkənin ideoloji əhvali-ruhiyyəsi əks olunmuşdur. Domrulla Dondarın dialoqunda Domrulun sözləri sovet ideologiyasının müharibə haqqında beyinlərə yeridilən təbliğatını sanki sözbəsöz əks etdirir. Yazıçı Domrulu, əslində, rəsmi sovet ideologiyasında təbliğ olunan ədalətli müharibə, Dondarı və onun simasında digər oğuzları ədalətsiz - təcavüzkar müharibə tərəfdarları kimi təqdim edir.

Dissertasiyanın «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları əsasında hazırlanmış tamaşalar» adlanan **beşinci yarımfəslində** göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafına təsirinin bir sahəsini də eposun mətni əsasında hazırlanmış tamaşalar təşkil edir. «Dədə Qorqud» eposunun keçən əsrin 90-cı illərində - xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladığı çağlarda ictimai şüurda, milli yaddaşda xüsusi aktualıq kəsb etməsi teatrlarımızın da diqqətini eposa yönəltdi. Ancaq bu sahədə edilmiş hər bir təcrübə uğurlu alınmadı. Bu cəhətdən bilavasitə «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətni əsasında hazırlanmış işlər içərisində Vaqif İbrahimovun rəhbərlik etdiyi «Yuğ» teatrında hazırlanmış tamaşalar xüsusilə diqqətəlayiqdir.

V.İbrahimov «Kitabi-Dədə Qorqud» əsasında öz konseptual poetikasını ilk dəfə 1982-cü ildə İncəsənət İnstitutunun Tədris Teatrında hazırladığı «Mən Dədə Qorqud» tamaşasında həyata keçirmişdir¹. Tamaşa «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Dəli Domrul» və Dirsə xan» boyları əsasında hazırlanmışdır. Rejissor tamaşanı «müqəddimə və ön sözlü səhnə dastanı» kimi müəyyənləşdirmişdir. İ.Rəhimli belə hesab edir ki, «Azərbaycan teatr tarixində belə janr təyini ilk dəfədir»².

V.İbrahimov daha sonra dastana ikinci dəfə müraciət etdi. «Bakı «Yuğ» teatrının «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının «Bamsı Beyrək» boyuna istinadən yazıb tamaşaya qoyduğu «Oğul» tamaşası da bir sıra yaxşı cəhətləri ilə seçildi... Burada oğul igidliyi, dəyanəti ilə yana-

şı, ana müqəddəsliyi, ana ürəyi, ana məhəbbəti öz əksini tapmışdır. Ailənin kişi ilə tamhüquqlü üzvü olan ana yalnız tərbiyəçi deyil, həm də xilaskardır. Ana adı əsərdə çox qürurla səslənir. Ailə şərəfi, saf məhəbbət uğrunda mübarizə aparan ana həm də cəfakeşdir, sədaqət rəmzidir, dözümlüdür»¹.

«Yuğ» teatrının «Dəli Domrul» boyu əsasında hazırladığı «Xatun» tamaşası da bir sıra üstün cəhətləri ilə seçildi. Burada qadın-kişi münasibətlərindəki ülvilik, cəfakeşlik, qadın məhəbbəti, qadın sədaqəti ön plana çəkilib². Maraqlıdır ki, 1992-ci ildə - müstəqilliyimizə təzə qədəm qoyduğumuz dövrdə tamaşaya qoyulmuş «Xatun» tamaşası mətbuatda həm də Azərbaycan cəmiyyətinin gələcəyinin – siyasi narahatlıqların arxada qalıb xalqın yalnız mədəni qayğılarla yaşayacağı dövrün müjdəsi kimi qiymətləndirildi. V.İbrahimovun yazıçı-tərcüməçi, prof. K.Abdullanın «Casus» əsərini Akademik Dram Teatrda tamaşaya qoymuşdur.

Bilavasitə «Kitabi-Dədə Qorqud» mətni əsasında hazırlanmış tamaşalar içərisində «Dədə Qorqud» tamaşasını da qeyd etmək olar. Dastanın «müqəddiməsi əsasında Vidadi Həsənovun iştirakı ilə göstərilən mono-tamaşa Qorqud tamaşaları sırasına daxil oldu. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin «Səda» tədris teatrında hazırlanmış «Dədə Qorqud» tamaşası da öz estetik mahiyyəti, poetikliyi ilə nəzəri cəlb edirdi»³.

Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafına qüvvətli şəkildə təsir etmiş, onun motivləri əsasında bir çox görkəmli sənətkarlar tərəfindən dram əsərləri yazılmış, rejissorlarımız birbaşa (müstəqil şəkildə) eposa müraciət edərək mətnin dramatik potensialını səhnədə «hərəkətə gətirmişlər». Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dramaturgiyasında «Dədə Qorqud» mövzusu həmişə milli düşüncə, milli özünəqayıdış ideyaları ilə bağlı olmuşdur. Bu, istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik dövründə yazılmış «Dədə Qorqud» pyeslərinə eyni dərəcədə aiddir. Sovet dönəmində «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ümumən ədəbiyyatda və dramaturgiya da milli düşüncəni ölməyə qoymayan ideyalar qaynağı, eposdakı obraz və motivlər milli ideyaların veriliş - təqdimat vasitəsi kimi istifadə olunurdusa, müstəqillik dövründə «Dədə Qorqud» artıq milli özünüdərkini təkamül qaynağı kimi istifadə olunmaqdadır. Bu da göstərir ki, bu epos, əslində, ölməz milli düşüncə qaynağıdır. O – milli düşüncənin başlanğıcıdır: milli ədəbiyyat milli düşüncənin əsaslarından biridir. Bu da öz növbəsində belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, müasir

¹ Əlizadə M. «Mən Dədə Qorqud» (M.Əliyev ad. Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutu Tədris Teatrının yaradıcı kollektivi tərəfindən «Dədə Qorqud» dastanı əsasında hazırlanmış tamaşa haqqında. «Bakı» qəz., 1982, 2 mart

² Rəhimli İ. Səhnə dastanı (Gənc rəqis V.Həsənovun «Mən Dədə Qorqud...» tamaşası haqqında) // «Azərbaycan» jur., 1983, № 5, s. 132

¹ Kərimov İ. Səhnə və ekran təcəssümü imkanları. «Ədəbiyyat qəzeti», 2000, 7 aprel

² Kərimov İ. Göst. əsəri

³ Kərimov İ. Göst. əsəri

ədəbiyyatımızda «Dədə Qorqud» mövzusu hələ bundan sonra daha da inkişaf tapacaq və biri-birindən gözəl əsərlər meydana gələcəkdir.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində mövzuya yekun vurulmuş, tədqiqatın əsas nəticələrini əks etdirən qənaətlər ümumiləşdirilmiş, mövzunun perspektiv istiqamətləri göstərilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar çap olunmuş kitab və məqalələr

1. M.Rzaquluzalənin yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusu; Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2007, № 5 (59); s. 153-154
2. «Yuğ» teatrında «Dədə Qorqud» mövzusu; Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2007, № 6 (60); s. 159-160
3. Bulud Qaraçorlu Səhəndin poemalar silsiləsi – «Sazımın sözü»; Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Bakı, 2008; s. 156
4. «Koroğlu» «Kitabi-Dədə Qorqud»un varisi kimi; BDU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2009; s. 155-158
5. Anarın yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2009, № 2 (68); s. 277-278
6. «Dədə Qorqud» motivləri nəsrə milli özünü təsdiq vasitəsi kimi; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2010, № 4(75); s. 146-149
7. Эпос «Китаби Деде Коркута» и современная азербайджанская литература (I часть); Filologiya məsələləri, 2010, № 5; s. 337-345
8. Эпос «Китаби Деде Коркута» и современная азербайджанская литература (II часть); Elmi axtarışlar, 2010, № 3; s. 68-73
9. Современная сценическая трактовка эпоса «Китаби Деде Коркута» театральной студией «Йуг» при Азербайджанском государственном драматическом театре; Русскоязычие и би(поли)лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: Когнитивно-концептуальные аспекты. Пятигорск, 2010, 14-16 апреля; s. 92-93
10. «Dədə Qorqud» kitabı və Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının inkişafı məsələləri; «Dədə Qorqud» jurnalı, 2010, № 4 (37); s. 27-34
11. Роль «Китаби Деде Коркут» в истории развития устного литературного сознания Азербайджана; Национальные образы мира в художественной культуре. Материалы международной конференции. Нальчик, 2010, 8-9 ноября; s.70-73
12. Мотивы эпоса «Китаби Деде Коркут» в творчестве Михаила Рзакулизаде; Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Филология, Социальные коммуникации. Симферополь, 2010, Т. 23 (62), № 3; s.270-274
13. «Kitabi-Dədə Qorqud» povesti Anar yaradıcılığının zirvəsidir; Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 3; s.34-42
14. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu və Anarın «Dədə Qorqud» povesti; AMEA Məruzələr, Bakı, 2010, № 6; s.140-145

15. Тематика «Китаби-Деде Коркут» в азербайджанской литературе; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2010, № 5 (76); s. 151-153
16. Müasir nəsrə «Dədə Qorqud» motivlərinin başlanğıcı: milli-mənəvi istiqamət; AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, Bakı, 2010, № 34; s. 20-32
17. «Dədə Qorqud» motivləri M.Rzaquluzadə yaradıcılığında milli-mənəvi idealların ifadəsi kimi; AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, Bakı, 2010, № 35; s. 16-25
18. Мотивы эпоса «Книга Деде Коркута» в творчестве Анара; Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Серия Филологическая, Алматы, 2010, № 6 (130); s. 186-188
19. «Dədə Qorqud» eposu və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı problemi stalinizm repressiyaları kontekstində; Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2011, № 1; s. 52-61
20. «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynağı kimi; ADPU-nun Xəbərləri, Bakı, 2011, № 1; s. 205-211
21. Əhmədağa Muğanlının yaradıcılığında «Dədə Qorqud» motivləri; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2011, № 1 (77); s. 120-124
22. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı probleminin ümumənəzəri əsasları; Bakı Avrasiya Universiteti, Qloballaşma şəraitində humanitar elmlərin aktual problemləri Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 2011; s. 341-342
23. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı probleminin ümumənəzəri əsasları; Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2011, № 2 (78); s. 146-148
24. «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzuları Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında; Bakı Slavyan Universiteti, «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri» II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, 4-7 may 2011, Bakı-Gəncə; s. 571-576
25. Психологическая трактовка мотивов «Деде Горкуд» в драмах К.Абдуллы «Шпион» и «Судьба Бейрека»; Вопросы тюркологии, 2011, № 7 (Издается решением ученого совета Дагестанского государственного университета); s. 127-134
26. «Kitabi-Dədə Qorqud» və çağdaş Azərbaycan şeiri; Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər» mövzusunda respublika elmi konfransı, Bakı, 2011; s. 219-231
27. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları müasir Azərbaycan ədəbiyyatında; Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərq filologiyasının aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2011; s. 253-255
28. «Dədə Qorqud» motivləri M.Rzaquluzadə yaradıcılığında milli-mənəvi

- ideyaların ifadəsi kimi; AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXIV, Bakı, 2011, s. 20-33
29. «Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2011, 369 s.
 30. «Dədə Qorqud» motivləri K.Abdullanın dramaturji yaradıcılığında; Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2012, № 1; s. 90-99
 31. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları əsasında hazırlanmış tamaşalar; Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 2012, XXXIX; s. 96-105
 32. «Dədə Qorqud» ideyaları müasir Azərbaycan poeziyasında; Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2012, № 1 (81 «Kitabi-Dədə Qorqud»); s. 150-154
 33. «Kitabi-Dədə Qorqud» və çağdaş Azərbaycan dramaturgiyası; «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri» Ümummilli lider Heydər Əliyevin 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2-5 may 2012-ci il, Bakı, 2012; s. 325-329
 34. Bulud Səhəndin «Sazımın sözü» poemalar silsiləsi və «Kitabi-Dədə Qorqud»; Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professor-müəllim heyətinin universitetin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş X elmi konfransının materialları, Bakı: ADPU, 2012; s. 248-253
 35. «Dədə Qorqud motivləri» və müasir Azərbaycan dramaturgiyası; Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Humanitar elmlər bölməsi, Bakı, 2012, № 2; s. 273-277
 36. Müasir Azərbaycan poeziyasında «Dədə Qorqud» obraz və motivləri əsasında poemalar; «Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri» M.Ə.Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, XIV c., Bakı, 17-18 may 2012-ci il; s. 73-82
 37. «Kitabi-Dədə Qorqud» və çağdaş Azərbaycan şeirində K.Abdulla «gizlinləri»; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Məruzələr, Bakı, 2012, № 1; s. 183-193
 38. Генрих Фридрих фон Диц – основатель «коркудоведения» (посвящается 200-летию со дня рождения Г.Ф. фон Дица); «Текст. Произведение. Читатель» материалы международной научно-практической конференции 3-4 июня 2012 года. Пенза – Казань – Решт, 2012; s. 33-35
 39. H.F.fon Dits – the founder of Korkud science in the West (is dedicated to the 200th anniversary of H.F. fon Dits); Eurasian Universities Union. Academic journal, Autumn, Vol. 1, № 1, September 2012, Turkey, İstanbul; s.111-113
 40. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, Kamal Abdulla dramaturgiyası, Vəqif İbrahimovun rejissorluğu; Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2012, № 2; s. 13-21
 41. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynağı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanıdır; Azərbaycan Dillər Universiteti, «Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» V Respublika elmi-praktik konfransı (7-8 2012), Bakı, 2012; səh.372-374
 42. Mühacirət ədəbiyyatı: Abay Dağlının «Dədə Qorqud» pyesi; İ.Nəsimi

- adına Dilçilik İnstitutu, «Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri» Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 27-28 noyabr 2012-ci il, səh.196-198
43. «Dədə Qorqud» motivləri müasir Azərbaycan poeziyasında və B.Vahabzadə yaradıcılığında; I Beynəlxalq «Bəxtiyar Vahabzadə» simpoziumunun materialları, Qafqaz Universiteti, 13-15 dekabr 2012-ci il, səh. 484-488
 44. «Dədə Qorqud kitabı» mövzuları Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında; AMEA Folklor İnstitutu, Dədə Qorqud, 2012, II (43); s. 36-43
 45. Qafqaz xalqlarının folkloru: «Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı probleminin tədqiqində «Folklor və yazılı ədəbiyyat» münasibətlər modeli; Professor Valeh Hacıların xatirəsinə həsr olunmuş «Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası» mövzusunda Beynəlxalq Elmi Simpoziumun materialları, 18-21 aprel 2012-ci il, Tiflis, 2012; s. 577-582
 46. «Dədə Qorqud» eposu postmodernist roman düşüncəsində; Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 1, 2012; s. 29-42
 47. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu şifahi, qədim, orta və müasir Azərbaycan ədəbiyyatında. Monoqrafiya. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2013, 226 s.
 48. A.Abdullazadənin «Ulu Qorqud» poeması və Z.Yaqubun «Saz» dastan poemasında «Dədə Qorqud» ideyalarının bədii təcəssümü; ADU, Elmi Xəbərlər, Bakı, 2013; s. 172-179
 49. «Dədə Qorqud» dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı probleminin tədqiqində «Folklor və yazılı ədəbiyyat» münasibətlər modeli; «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri» Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 1-4 may 2013-cü il. Bakı, 2013; s. 258-260
 50. Nəbi Xəzrinin «Əfsanəli yuxular» poemasında «Dədə Qorqud»un obraz və motivlərini əks etdirən «Ana vətən» ideyası; AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix), Elmi topla, № 1 (7), Naxçıvan, 2013; s. 55-58
 51. N.Kəsəmənlinin «Dəli Domrul», T.Elçinin «Oğul Buğac», R.Təhməzoğlunun «Dədəm Qorqud» poemalarının ideya-məzmun təhlili; AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 41-ci kitab, Bakı, 2013; s. 124-137
 52. Ə.Dəmirçizadənin «Dədə Qorqud» librettosu və «Qaraca çoban» pyesində oğuz xalqının milli birlik və vəhdəti ideyaları; Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 2, 2013; s. 12-27
 53. Uzun bir yolun yolçuları: Dədə Qorqud...Aşıq Şəmşir / AMEA Folklor İnstitutu Aşıq sənətinin tarixi inkişaf yolları və Aşıq Şəmşir mərhələsi mövzusunda Beynəlxalq Konfransın Materialları. Bakı şəhəri 5 dekabr 2013-cü il, s.356-362.
 54. A.Məmmədovun «Dəli Domrul» pyesində XX əsr sovet ideoloji ehkamlarının inikası. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 4; s.18-27.
 55. Nəbi Xəzrinin dramaturgiyasında “Dədə-Qorqud” motivləri (“Torpağa sancılan qılınc” pyesi üzrə) / Dədə Qorqud jurnalı, 2013, II(47), s. 45-57.

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из «Введения», четырёх глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «**Введении**» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования; даются сведения об объекте, предмете, целях и задачах исследования, о степени разработанности проблемы, о теоретической и методологической базе исследования, о структуре и апробации диссертации.

В первой главе «Место и роль «Книги моего Деда Коркуда» в истории азербайджанского литературного сознания», состоящей из двух разделов, прослеживается влияние эпоса на национальное литературное сознание. Эпос рассматривается, с одной стороны, как первоначальный этап национального литературно-эстетического сознания, с другой стороны, как его источник. На основе этого определяются роль и место эпоса в истории развития национального литературного сознания. Отмечается, что дастан оказал очень сильное влияние на древнее и средневековое устное и письменное творчество. Эпос сформировал единую поэтическую традицию устной и письменной литературы и сыграл уникальную роль в этой традиции. Он отразил предшествующие поэтические традиции, развил и усовершенствовал их и передал последующему поэтическому творчеству.

Вторая глава «Книга моего Деда Коркуда и особенности развития азербайджанской прозы» состоит из трёх разделов: «Начало мотивов «Деде Коркуд» в современной прозе: национально-духовное направление (М.Рзагулузаде и А.Муганлы)»; «Мотивы «Деде Коркуд» как средство национального самоутверждения в прозе (Анар)»; «Эпос «Деде Коркуд» в понимании постмодернистского романа (К.Абдулла)». Мотивы «Деде Коркуд» в азербайджанской прозе начинаются с повестей М.Рзагулузаде «Бамсы Бейрек» и «Сила народа». Основную особенность творчества писателя, вдохновляемого эпосом, составляет «духовное направление». Это направление в дальнейшем было продолжено А.Муганлы (Гурбанов). С 70-х г.г. прошлого столетия в азербайджанской прозе на основе мотивов «Деде Коркуд» наблюдается новая тенден-

ция: использование образов и идей эпоса как средства национального самоутверждения. Основа этого направления закладывается в творчестве выдающегося азербайджанского писателя Анара. В прозе К.Абдуллы мотивы «Деде Коркуд» находят совершенно новую и оригинальную трактовку.

Третья глава «**Книга моего Деда Коркуда**» как идейно-художественный источник современной азербайджанской поэзии» состоит из двух разделов: «Мотивы «Деде Коркуд» в современной поэзии»; «Поэмы на основе мотивов «Деде Коркуд»». В первом разделе исследуется творчество современных азербайджанских поэтов на основе мотивов эпоса; во втором разделе анализируются поэма Н.Хазри «Легендарные сны», сборник поэм Саханда «Слово моего саза», поэма А.Абдуллазаде «Прадед Коркуд», дастан-поэма З.Ягуба «Саз», поэма Н.Кесеменли «Дели Домрул», поэма Т.Эльчина «Огул Бугадж» и эпос-поэма Р.Тахмазоглу «Мой дед Коркуд».

Четвертая глава «**Место и роль идей «Деде Коркуд» в развитии современной азербайджанской драматургии**» состоит из пяти разделов: «Идеи национального единства огузского народа в либретто «Деде Коркуд» и пьесе «Гараджа Чобан» А.Демирчизаде; А.Даглы «Деде Коркуд», «Мотив «Родина-Мать» в пьесах Н.Хазри «Меч, вонзенный в землю» и «Бурла Хатун»; «Психологическая трактовка мотивов «Деде Коркуд» в драмах К.Абдуллы «Шпион» и «Судьба Бейрека»; «Отражение советских идеологических догм XX века в пьесе А.Мамедова «Дели Домрул»; «Спектакли, поставленные на основе дастанов «Книга моего Деда Коркуда».

В «**Заключении**» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Y.N.Ismaylova

The dastans “Kitabi-Dede Gorgud” and contemporary Azerbaijanian literature Summary

The dissertation consists of “Introduction”, four chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “**Introduction**” are substantiated the urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research; is given information about the object, subject, purpose and tasks of the research, the degree of working up, theoretical and methodological base of research, structure and appraisal of the dissertation.

In the first chapter “The place and role of “Kitabi-Dede Gorgud” in the history of Azerbaijanian literary consciousness” that consists of two parts is traced influence of the epos on the national literary consciousness. The epos is examined on the one hand as the first stage of the national literary – aesthetic consciousness and on the other hand as its source. On the basis of it are determined the role and place of the epos in the history of the development of the national literary consciousness. It is emphasized that the dastan influenced the ancient and medieval oral and written creation very much. The epos formed the unified poetical tradition of oral and written literature and played a unique role in this tradition. It reflected the previous poetical traditions, developed them and gave them to the following poetical creation.

The second chapter “Kitabi-Dede Gorgud” and peculiarities of the development of Azerbaijanian prose” consists of three parts: “The beginning of the motives of “Dede Gorgud” in the modern prose: national-mental direction (M.Rzaguluzada and A.Muganli)”; “The motives of “Dede Gorgud” as the means of the national self-affirmation in the prose (Anar)”; “Epos “Dede Gorgud” in comprehension of postmodernistic novel (K.Abdulla)”. The motives of “Dede Gorgud” begin in the Azerbaijanian prose from the narratives “Bamsi Beyrek” and “People’s power” by M.Rzaguluzada. The main feature of this writer’s creation inspired by the epos is “mental direction”. Later this direction was continued by A.Muganli (Gurbanov). Since the 70-ies of the last century the new tendention on the basis of the motives of “Dede Gorgud” has been observed in the Azerbaijanian prose: use of characters and ideas of the epos as means of national self – affirmation. The foundation of this direction is laid in the creation of the outstanding Azerbaijanian writer Anar. The motives of “Dede Gorgud” are

interpreted quite newly and originally in K. Abdulla's prose.

The third chapter “Kitabi-Dede Gorgud” as the ideologic-artistic source of the modern Azerbaijanian poetry” consists of two parts: “The motives of “Dede Gorgud” in the modern poetry”; “The poems on the basis of the motives of “Dede Gorgud”. In the first part is studied the creation of the modern Azerbaijanian poets on the basis of the motives of the epos; in the second part are analysed the poem “Legendary dreams” by N. Khazri, the poems “My saz's word” by Sahand, the poem “Greatgrandfather Gorgud” by A. Abdullazada, the dastan-poem “Saz” by Z. Yagub, the poem “Deli Domrul” by N. Kesemenli, the poem “Ogul Bugaj” by T. Elchin and the epos-poem “My grandfather Gorgud” by R. Tahmazogly.

The fourth chapter “The place and role of the ideas of “Dede Gorgud” in the development of the modern Azerbaijanian drama” consists of five parts: “Ideas of the national unity of the Oghuz people in the libretto “Dede Gorgud” and play “Garaja Choban” by A. Demirchizada; A. Dagli “Dede Gorgud”, the motive “Motherland-Mother” in the plays “The sword thrust into the earth” and “Burla Khatun” by N. Khazri; “Psychological interpretation of the motives of “Dede Gorgud” in the plays “The spy” and “Beyrek's fortune” by K. Abdulla”; “Reflection of the Soviet ideologic dogmata of the XX century in the play “Deli Domrul” by A. Mamedov”; “The performances staged on the basis of the dastans “Kitabi-Dede Gorgud”.

In “**Conclusion**” are generalized the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЕГЯНА НАХМАТУЛЛА ГЫЗЫ ИСМАЙЛОВА

**ДАСТАНЫ «КНИГА МОЕГО ДЕДА КОРКУДА»
И СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА**

5716.01 – Азербайджанская литература

5719.01 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук**

Баку – 2013